

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

İNSANLARDA VE DİĞER PRİMATLARDA SOSYAL HOŞGÖRÜNÜN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN BAŞLICA FAKTÖRLER*

Muhsin ALTUN¹

Bağımsız Araştırmacı

E-mail: muhsinaltun01@gmail.com

ORCID ID: 0009-0008-4892-8509

Öz

Öteki'ni farklılıklarıyla kabul etme ve/veya tanıma konusunda genel bir yetenek olarak sosyal hoşgörü olgusu, az çok aşına olduğumuz duygusal ve kültürel boyutlarının yanı sıra derin evrimsel kökenlere de sahiptir. Bu çalışma, insanlarda ve insan dışı primatlarda sosyal hoşgörünün ortaya çıkışını evrimsel bir çerçevede göstermeyi amaçlamaktadır. Literatürden taranan kanıtlar, (1) insanların, hayati kaynaklar etrafındaki etkileşimleri yönetme açısından diğer primatlara benzer örüntülerde sosyal tolerans sergilemelerine karşın (2) evrimsel sürecin onları hem birey hem de grup düzeyinde benzersiz bir hoşgörü repertuarı geliştirmeye yönlendirdiğini ve böylece (3) kaynak rekabetini “kimlik sürekliliği”, “biz ve onlar” ayrımı ve sosyal bağların gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan diğer kültürel mekanizmalar üzerinden çerçevelemeye eğilimli hale geldiklerini öne sürmemize imkân vermektedir. Ayrıca, sosyal hoşgörüdeki değişkenliklerin evrimsel arka planına dair böyle bir kavrayışın, göçmen topluluklarla “ev sahibi” toplumun kurum ve değerleri arasındaki ilişkileri damgalama eğilimindeki nefret söylemi, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı ve İslamofobi gibi sosyal fenomenlerin açıklanmasını kolaylaştırabileceğini de öne sürüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Sosyal hoşgörü, Sosyal öğrenme, Önyargı, Tahakküm, Kimlik sürekliliği

Alan Tanımı: Sosyal antropoloji

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ **Sorumlu Yazar:** muhsinaltun01@gmail.com

Atıf (APA): Altun, M., (2025), İnsanlarda ve Diğer Primatlarda Sosyal Hoşgörünün Gelişimini Etkileyen Başlıca Faktörler Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 17 (1): 93-128.

MAIN FACTORS AFFECTING THE EVOLVEMENT OF SOCIAL TOLERANCE AMONG HUMANS AND OTHER PRIMATES

Abstract

The phenomenon of social tolerance, as a general ability to accept and/or recognize the Other in its diversity has deep evolutionary origins, as well as its emotional and cultural aspects with which we are more or less familiar. This study aims to demonstrate the emergence of social tolerance amongst humans and non-human primates in an evolutionary framework. Evidences reviewed from the literature allow us to suggest that (1) although humans exhibit social tolerance in patterns similar to other primates in terms of managing interactions around vital resources (2) the evolutionary process has led them to develop a unique tolerance repertoire at both individual and group levels, and thus (3) they have become prone to framing resource competition through “identity continuity”, the distinction of “us and them”, and other cultural mechanisms that arise in parallel with the development of social bonds. We also suggest that such an understanding of the evolutionary background of variability in social tolerance may facilitate the explanation of social phenomena such as hate speech, discrimination, xenophobia, and Islamophobia etc., which tend to mark the relationships between immigrant communities and the institutions and values of the “host” society.

Key Words: *Social tolerance, Social learning, Prejudice, Dominance, Identity continuity*

JEL Code: Z00

1. GİRİŞ

Türkçede “hoşgörü” sözcüğüyle karşılanan tolerans, Latince *tolerare* sözcüğünden türetik olup, “katlanmak, tahammül etmek; acı, zorluk vb. karşısında metanet göstermek” anlamlarına gelir.² Hoşgörü, antropoloji ve primatoloji literatüründe genellikle “tahakküm” (baskınlık) kavramıyla ilişkili olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda hoşgörü sözcüğü, güçlüden zayıfa ya da üstten asta doğru yönelen davranış ya da sinyalleri niteler.

Sosyal hoşgörü, primatlar başta olmak üzere gruplar halinde yaşayan memelilerin davranışsal gelişiminde önemli etkilere sahiptir. Yüksek sosyal hoşgörü sergileyen türlerin davranışsal anlamda daha esnek olacaklarını varsayabiliriz. Böyle türlerin üyeleri, örneğin yeni şeylerle daha sık etkileşime girerler; çoklu

² Bkz. https://www.etymonline.com/word/tolerance#etymonline_v_15343

ortamlarda daha hızlı öğrenirler ve yabancılarla etkileşime girerken bile yüksek düzeyde “toplumcul” (*prosocial*) davranış ve işbirliği sergilerler (Altun, 2023).

Bu eğilimler, türümüzün evrimsel tarihi açısından önemlidir. Günümüzde devasa boyutlara ulaşan ülkeler/kıtalar arası insan hareketliliği, geçmişte belirli bir coğrafyaya özgülenen kültürlerin üyeleri için aşına olmadıkları yeni “karşılaşma” zeminleri sunmaktadır. Bu karşılaşmaların tetiklediği sosyo-politik gerilimler, sosyal hoşgörü konusunu akademinin ve siyasetin kalıcı gündem maddelerinden biri haline getirme potansiyeli taşımaktadır. Sosyal hoşgörüdeki değişkenliklerin evrimsel arka planını kavramak, özellikle göçmen gruplarla “ev sahibi” toplumun kurum ve değerleri arasındaki ilişkileri damgalama eğilimindeki nefret söylemi, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı ve İslamofobi gibi olguların açıklanmasını kolaylaştırabilir (Altun, 2023). Bu çalışma, literatürdeki belli başlı tartışma ve bulgulara dayanarak böyle bir kolaylığın imkânlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Literatürde genel kabul gören sınıflandırmaya göre, çalışmanın kapsamını belirleyen primatlar takımı, *Strepsirrhini* (Lemur, Loris ve Galagolar) ve *Haplorrhini* (Tarsiyerler, Yeni Dünya Maymunları, Eski Dünya Maymunları ve Kuyuksuz Maymunlar) alt takımlarından oluşur. İnsan ise orangutan, şempanze, gibbon, goril ve bonoboların da dâhil olduğu “Kuyuksuz maymunlar” (*Hominoidea*) üst familyasında yer alır (Niksarlı, 2024: 87-112). Buna karşın primatoloji disiplini insan dışı primatlara odaklanma eğiliminde olduğundan biz de bu çalışmada sosyal hoşgörüü “insan dışı primatlar” ve “insanlar” ana ayrımı altında inceleyeceğiz.

2. İNSAN DIŞI PRİMATLARDA HOŞGÖRÜ

Sosyal hoşgörü, ilk kez De Waal’ın (1986a) “Bir Rhesus Maymun Grubunda Sınıf Yapısı: Tahakküm ve Hoşgörü Arasındaki Etkileşim” başlıklı makalesiyle primatoloji literatürüne girdi. “Primatlarda Tahakküm ve Sosyal Bağların Entegrasyonu” (1986b) başlıklı makalesinde kavramı daha ayrıntılı biçimde işleyen De Waal, burada sosyal hoşgörüü “baskın bireylerin kaynak talep etmekten kaçınması” olarak tanımladı. Böylece sosyal hoşgörü, baskın bir bireyin ya da “ikili” (*dyadic*) bir ilişkinin doğasına gönderme yapar. Grubun diğer üyeleriyle bir arada oturup, onlarla birlikte yiyip içen, kendisinden gıda araklamalarına tepkisiz kalan ya da kaynakları tekeline alma arzusunu dizginleyen bir grup liderinin sosyal hoşgörü sergilediği kabul edilir. Keza, kaynak kontrolü ile ilgili olmaksızın, örneğin yetişkin bir erkek şempanzenin ergenlerin şamata ve gürültüsüne sessiz kalması; bir genç şempanze yolunu kestiğinde hafif bir kol

kaldırma tehdidiyle yetinmesi ya da etrafını dolaşarak ilerlemesi de üstlerin astlara yönelik hoşgörüsünü yansıtır (Goodall, 1986: 369).

Tahakküm-itaat ilişkisini, astlar ve üstler arasındaki bir “barış anlaşması” olarak gören De Waal (1986b: 461), grup önceliklerinin belirlenmesi bu anlaşmaların sonucu olsa da primatlar arasında bu konuda kayda değer bir esneklik bulunduğunu saptar. Ona göre bu esneklik, kısmen ast konumdaki bireylerin kendilerinden beklenenin ötesindeki rekabetçi başarılarından, kısmen de baskın bireyin kendini sınırlayıp hoşgörü göstermesinden kaynaklanır. Başka deyişle, hoşgörü her zaman baskın bireylerin alicenaplığının bir işlevi olmayıp, astların sürpriz başarıları da hoşgörüyü davet edebilir (Altun, 2023).

De Waal’ın (1986b) önerdiği “barışık hiyerarşi” (*reconciled hierarchy*) modeline göre, bireyler sosyal çatışma içinde olduklarında şu üç sonuçtan biri ortaya çıkar: Hoşgörü, çatışmadan kaçınma ve çatışmanın tırmandırılması. Bunlardan hangisinin ortaya çıkacağı, çatışma konusu kaynağın değerine, kavga halinde zarar görme riskine ve ilişkiye atfedilen değere bağlı olacaktır. Buna göre, sosyal hoşgörüyü, çok az saldırganlık içeren veya hiç saldırganlık içermeyen “değerli kaynaklar etrafındaki hemcinslere fiziksel olarak yakın olma eğilimi” şeklinde tanımlamak da mümkündür (Altun, 2023).

Bu tanıma uyan hoşgörü, De Waal tarafından teste tabi tutulan Rhesus (*Macaca mulatta*) maymun grubunda, baskın bireylerin kaynaklara münhasır erişim iddia etme kapasitesini sınırlı ve seçici biçimde kullandığı bağlamlarda gözlenmiştir. Denekleri her gün üç saat boyunca susuz bırakıp, ardından dört yetişkin ya da sekiz genç maymunun aynı anda çevresinde toplanabileceği 22 cm çapında bir kap içerisinde içme suyu sunan De Waal (1986a), maymunların aynı kaynaktan su içme (*co-drinking*) ve bu amaçla -omuz temasıyla- aynı ortamı paylaşma (*co-occupying*) örüntüleri yanında, baskın bireylerin kaynağı *monopolize* etme eğilimlerini de saptamaya çalıştı. Altı ay boyunca bir ila üç hafta aralıklarla tekrarlanan bu türden yirmi test, bir gözlem penceresinden videoya kaydedildi.

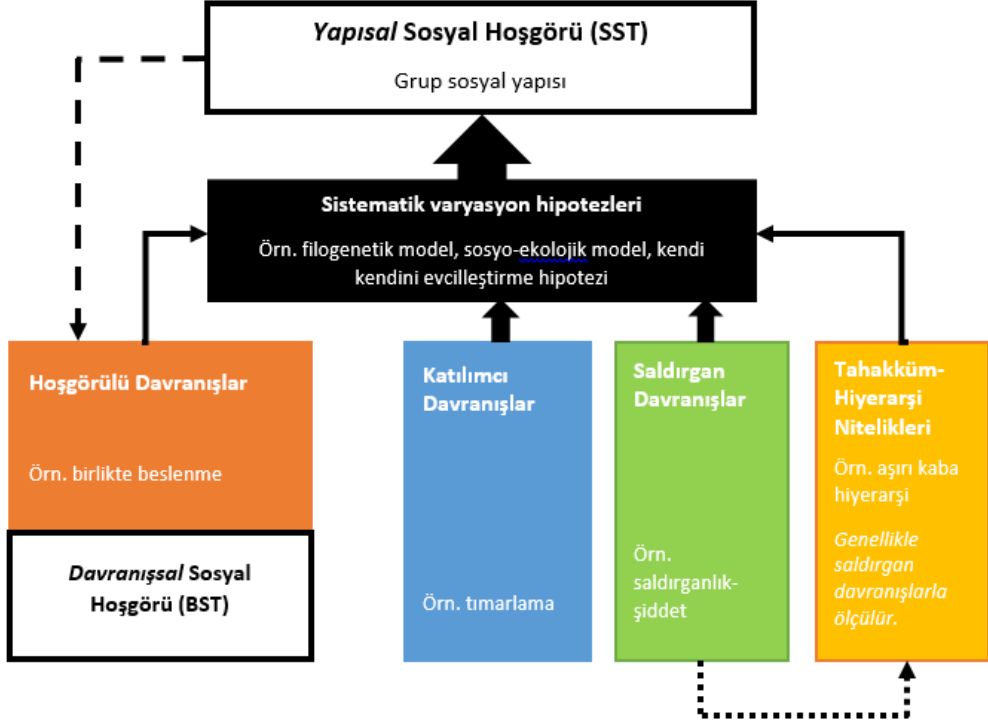
Deneyin burada ayrıntılarına girmeyeceğimiz sonuçlarına göre, (1) yetişkin kadın ve erkekler arasında görece hoşgörü varken erkek-erkek etkileşimleri görece hoşgörüsüzdü; (2) maymun grupları içerisindeki etkileşimlerde hoşgörü yüksek iken gruplar arasında düşüktü; (3) aynı gruptaki akraba olmayan yetişkin kadınlar arasındaki hoşgörü, farklı gruplara mensup kadınlar arasındaki hoşgörüden daha yüksekti. Sonuçlar, sosyal hoşgörünün kavranmasında ikili etkileşimlerin doğası (davranışsal) yanında grupların örgütlenme keyfiyetinin de (yapısal) önemli olduğunu göstermiştir.

2.1. Davranışsal ve Yapısal Sosyal Hoşgörü

De Waal'ın sosyal hoşgörü tanımı, De Troy vd. (2022) tarafından, hoşgörülü davranış sergileyen bireyin üyesi olduğu gruptan ziyade davranışa odaklanmakla eleştirilmiş ve sadece “Davranışsal Sosyal Hoşgörü”yü (*Behavioral Social Tolerance- BST*) kapsadığı öne sürülmüştür. BST, rekabetçi bir bağlamda gerçekleşmeyen ikili ya da grup düzeyindeki kavgacı olmayan bütün etkileşimleri kapsamakla, hoşgörülü davranışı, örneğin “sosyal tımarlama” (*grooming*) gibi açıkça faydacı ya da toplumsal davranışlardan ayırt edemeyecektir. Bunun yerine, sosyal hoşgörüyü “yapısal bir inşa” olarak, eş deyişle, sosyal yapıları karakterize eden bir özellik olarak ele almak gerekir.

Bu sosyal yapılar, baskınlık-hiyerarşi niteliklerinin yanı sıra “(i) gıda paylaşımı veya tolere edilen bebek bakımı gibi davranışsal olarak hoşgörülü, (ii) tımarlama davranışı (*grooming*) veya çatışma sonrası uzlaşma gibi genel olarak uyumlu, (iii) karşı saldırı veya tırmanan saldırganlıkta olduğu gibi saldırgan” gibi çoklu davranışları da kapsar (De Troy vd., 2022: 5). Bu davranışlar, De Troy vd.’nin önerdiği “Yapısal Sosyal Hoşgörü”nün (*Structural Social Tolerance- SST*) tanımlanıp ölçülmesinde kullanılır (**Şekil 1**). SST, “sistemik bir eş değişkenlik (*covariation*) hipotezine göre, sosyal olarak hoşgörülü bir grubu karakterize ettiği değerlendirilen tahakküm hiyerarşisinin eş değişken özellik ve niteliklerinin spesifik örüntüsü”nü ifade eder (De Troy vd., 2022: 13). SST kapsamındaki ölçütler, BST ölçütlerini de içerebilirken ilginin sonucu davranışın kendisi değil, grup veya tür düzeyindeki sosyal yapıdır.

Şekil 1. Davranışsal ve yapısal sosyal hoşgörü ayırımının şematik gösterimi (De Troy vd., 2022)

Bu eleştirilerden, De Waal'ın sosyal hoşgörünün yapısal boyutunu dışladığı ya da yadsıdığı sonucuna varmak yanıltıcı olacaktır. Sosyal hoşgörü bütünü bir grubu karakterize eden bir eğilim olarak tanımlayan ilk çalışmanın, Rhesus (*Macaca mulatta*) ve güdük kuyruklu makakların (*Macaca arctoides*) baskınlık tarzlarını karşılaştıran De Waal ve Luttrell'in (1989) ortak çalışması olduğunu hatırlamak yeterlidir. Sorun, daha ziyade ölçüm ve mukayeselerin her defasında "birlikte içme" ve "fiziksel yakınlık" (*proximity*) senaryosu üzerinden yürütülmüş olması gibi görünmektedir.

SST, türün sosyal yapısına, eş deyişle, birey ya da grup düzeyindeki davranışlardan ziyade ilişkilerin doğasına odaklanma gereğine işaret etmesi açısından anlamlı bir katkıdır. De Waal'ın deneyi ve barışık hiyerarşi modeli ise yaşam için kritik ama aynı zamanda *monopolize* edilebilir bir kaynağın (örn. içme suyu) paylaşımının saldırganlık ve baskınlığa dayalı kaynak dağılımından ciddi bir sapmayı temsil ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte,

primat gruplarının esarete (hayvanat bahçesi, koruma alanı vb.) değil de doğal ortamlarında izlenmesi, grup içi rekabet ve gruplar arası karşılaşma koşullarının kaynağa erişim keyfiyeti üzerindeki etkilerinin daha açık bir görüntüsünü verebilir. Bunun için, özellikle yetişkin dişilerin yavrularını hangi koşullarda yetiştirdiklerine bakmak gerekecektir.

2.2. Yavru Büyütme Koşulları

SST kavramının ima ettiği gibi, sosyal hoşgörü, bir türün sosyal yapısıyla, başka deyişle grup üyeleri arasındaki sosyal ilişkilerin örüntüsü ve doğasıyla ilişkilidir. Bir gruptaki sosyal hoşgörü derecesi, kaynaklar üzerindeki grup içi rekabet ile grup üyelerinin diğer grupların üyeleriyle işbirliği yapma ya da avcılardan kaçınma ihtiyacı arasındaki nispi dengeyi yansıtır (Altun, 2023). Vahşi doğada yaşam ve esarete yaşam arasındaki tezat, sosyal hoşgörü üzerinde de birbirine zıt etkilerde bulunur: Esaret koşullarında, bakıcılar tarafından düzenli olarak yiyecek sağlanması, beslenme rekabetini azaltırken sosyal hoşgörüyü artırabilir. “Yavrularını bağımsız olarak yetiştiren” (*independently breeding*) primatlarda (örn. lemur, şempanze ve orangutanlar), sosyal hoşgörünün esaret altındakinden daha yüksek olduğunu gösteren bulgular (Kopp ve Liebal, 2016; Fichtel vd., 2018), gıdaya erişim keyfiyetinin güçlü etkisine işaret etmesi açısından önemlidir.

Buna karşılık, karşılıklı bağımlılığın³ görece yüksek olduğu “işbirliği içinde yavru büyüten” (*cooperative breeders*) Marmosetgillere mensup primatların (Tamarin, Leontopithecus, Callimico ve Callithrix) esaret koşullarına nasıl tepki verdiği dair veriler sınırlıdır. Doğada serbest dolaşan (*free-ranging*) ve esarete yaşayan marmoset gruplarına dair mukayeseli bir çalışmada, doğadaki marmoset maymunları arasında daha yüksek sosyal hoşgörü saptanmıştır (De Oliveira Terceiro vd. (2021). Sosyal hoşgörüyü birlikte beslenme, gıda paylaşımı ve yiyecek alanlarına yakınlığa odaklı “gıda arayışı” (*foraging*) bağlamlarında ölçen bu çalışmanın sonuçları, karşılıklı bağımlılığın (örn. bebek bakımı nedeniyle) daha yüksek olduğu vahşi doğada sosyal hoşgörünün de -en azından marmosetgiller için- daha yüksek olacağını düşündürmektedir. Kaynakların genellikle zamana ve mekâna yayılı halde bulunduğu doğal ortamlarda, türlerin rekabetten kaçınma ya da hoşgörülü etkileşimlerde bulunma olasılığı daha yüksektir. Bu anlamda sosyal hoşgörü, bir taraftan annelerin yavruları için yiyecek aramasını ya da belirli sosyal becerilerin öğrenilmesini (sosyal öğrenme)

³ **Karşılıklı bağımlılık** (*interdependence*), bir bireyin *fitness*'inin (üreme şansı) bir başka bireyinkine bağlı olmasıdır. Karşılıklı bağımlılığın esaret koşullarında azalması, daha düşük sosyal hoşgörüye yol açabilir (De Oliveira Terceiro vd., 2021: 2).

kolaylaştırırken diğer taraftan “gıda paylaşımı” başta olmak üzere işbirliğinin çeşitli biçimleri için bir temel sağlayabilir (van Schaik, 2016: 78).

2.3. Sosyal Avcılık ve Gıda Paylaşımı

Primatlarda sosyal hoşgörüyü destekleyen en önemli etkinlik, gıda paylaşımlı sosyal avcılıktır. Birlikte avlanırken kişi başına daha yüksek bir yakalama oranı elde edilir. Şempanzelerde ve beyaz başlı kapuçin maymunlarında (*Cebus capucinus*) avlanma, çok sayıda erkeğin katılımıyla icra edilir. Av etinin paylaşımında sosyal hoşgörü düzenleyici işleve sahiptir. Paylaşım belirli kurallara tabidir; ava katılan erkekler diğerlerine göre daha iri paylar alsalar da dişiler ve küçükler dâhil grubun bütün üyeleri etten tatminkâr parçalar kaparlar (van Schaik, 2016: 109). Cinsel olarak çekici dişilerin diğer kadınlardan daha fazla et alma eğiliminde olması, tercihli bir paylaşımından ziyade erkeklerle daha sık ilişki içinde olmalarıyla ilgili görünmektedir. Nitekim Mitani ve Watts’ın (2001) bulguları, erkek şempanzelerin av etini dişilerden ziyade diğer erkeklerle sosyal ilişkiler geliştirmek ve sürdürmek için kullandıkları teziyle tutarlıdır. Yine de bu durum, erkek-dişi birlikteliğinin gelişimi bağlamında insan evrimini etkilemiş olabilir.

Bu gibi gözlemler, gıda paylaşımlı sosyal avcılığın neden diğer etoburlarda değil de şempanze ve kapuçinlerde geliştiği sorusunu gündeme getirir. Bunun başlıca nedeni, sosyal hoşgörünün, katılımcıların birbirlerine yakın olmalarına ve ihtiyaç halinde yakınlığın da ötesine geçmelerine imkân verecek ölçüde yüksek olmasıdır (van Schaik, 2016: 109). Birlikte avlananlar arasında kötücül şiddet görülmez. Hem şempanzeler hem de beyaz önlü kapuçin maymunları, sosyal avlanma koşullarında kişi başına düşen et miktarının, yalnız avlanmaya göre daha fazla olduğunun bilincinde gibidir (Altun, 2023). Bu “bilinç”, avcılığın sosyal faydalar ürettiği gerçeğini işaretler. Kuşkusuz işbirliğinin onları daha etkili avcılar yapması da muhtemeldir.

Sosyal avcılığın gelişmediği bonobo maymunları (*Pan paniscus*), hoşgörü açısından özellikle ilgi çekicidir. Baskın bireylerin hemen her zaman bireysel avcılardan et kapabildiği bonobolarda, şempanze ve kapuçinlerdeki güçlü erkek bağlarına rastlanmaz. Hal böyle iken yakın zamana kadar bu türün -aynı aileye mensup- şempanzelerden (*Pan troglodytes*) daha yüksek sosyal hoşgörü sergilediği (Niksarlı, 2024: 156) kabul edilmekteydi. Örneğin Hare ve Kwetuenda (2010), aralarında akrabalık bulunmayan yedi bonobonun tek başlarına kolayca tüketebilecekleri bir yiyeceği paylaşıp paylaşmayacaklarını test etti: Birbirine bitişik üç odadan oluşan bir düzenekte, içerisine yiyecek bırakılan orta odada yalnız kalan her bir bonobo, boş odanın kapısını açmazken başka bir bonobonun

beslendiği odaya girmesini sağlayan diğer odanın kapısını açık tutuyor ve her denemede bu davranışı tutarlı bir şekilde tekrarlıyordu. Deney, bonoboların tek başına yemek yerine hemcinsleriyle paylaşma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Buna karşılık şempanzeler, yakın akrabalarıyla gıda paylaşımları da onlara karşı bu türden bir “yakınlık” göstermeye istekli değillerdi.

Bir başka deneysel çalışmada ise “arzulanan yiyecekler” söz konusu olduğunda bonoboların şempanzelerden daha fazla sosyal hoşgörü göstermediği hatta daha az gösterebileceği saptanmıştır (Bullinger vd., 2013: 56). Cronin vd.’nin (2014, 2015) karşılaştırmalı “fıstık saçma deneyi” de bu iddiayı desteklemektedir: Belirli ölçütlere göre kaynak bölgesine saçılan fıstıkları (arzulanan yiyecek) toplayan bonobolar, fıstıkları tüketmek için kaynak bölgesindeki hemcinslerinden hızla uzaklaşırken şempanzeler hemcinsleriyle birlikte orada kalmayı yeğlediler. Dahası, bonobolar, gerek kaynağa erişim gerekse arzulanan gıdanın tüketimi sırasında -hemcinslerinin kendilerine yaklaşmasına izin verme anlamında- aynı şekilde test edilen şempanzelerden daha düşük bir sosyal hoşgörü sergilemişlerdi.

Öte yandan, erkek şempanzelerin gıda paylaşımı bağlamında dişilerden daha hoşgörülü olduğuna dair gözlemler de vardır. Gombe Ulusal Parkı’ndaki (Tanzanya) şempanzelerin sosyal yaşamı üzerine çalışmalarıyla tanınan Jane Goodall (1986), beslenen yetişkin erkeklerin diğer yetişkin şempanzelerin kendisine yaklaşmalarına ve/veya gıda için yalvarmalarına duyarsız kalmadığını gözler. Yetişkin erkek şempanzelerin, her iki cinsiyetten bir veya iki yetişkinle bir palmye fıstığı kümesini paylaştığını sıkça görmek mümkündür. Keza, yetişkin erkekler, dinlenirken küçük bebeklerin üzerlerine tırmanmalarına, beslenirken yanlarına oturmalarına ve yiyeceklerini paylaşmalarına izin vermektedir. Buna karşılık dişi şempanzeler, genellikle kendi yavruları da dâhil olmak üzere beslenirken astlarının kendilerine yaklaşmasına karşı oldukça hoşgörsüzdür. Anne şempanzelerin yavrularına hoşgörüsü, emzirme dönemiyle sınırlı görünmektedir.

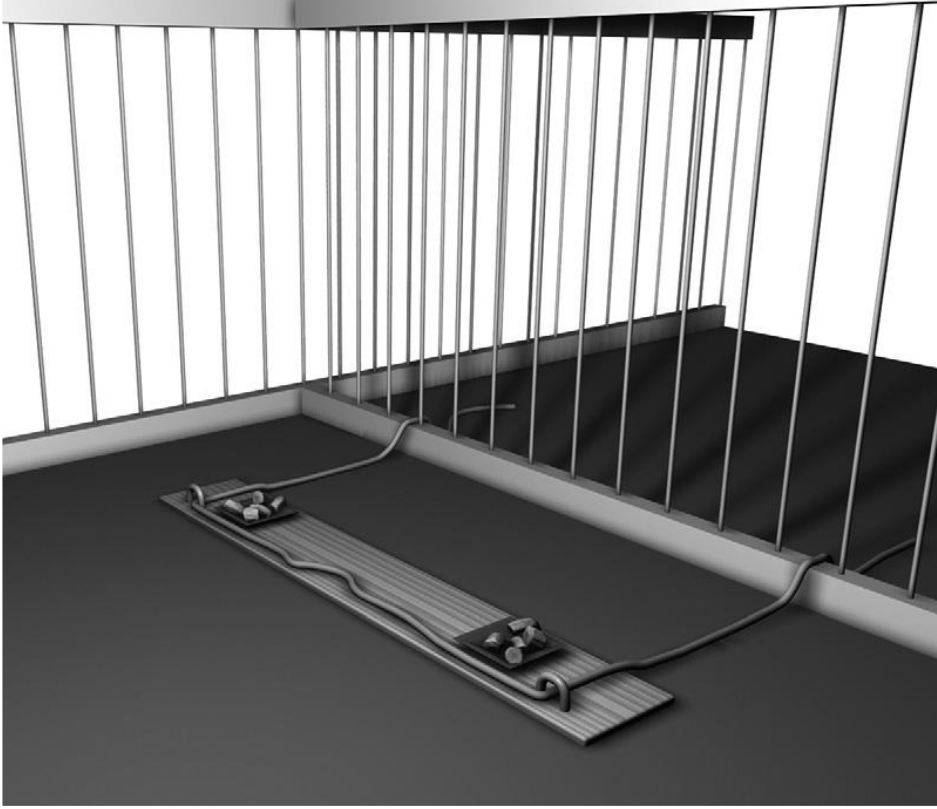
Bonobolar ve şempanzelerin gıdayı geri kazanma (*food-retrieval*) sorununu işbirliği yaparak çözme yeteneklerini üç ayrı tabak deneyi üzerinden karşılaştıran Hare vd. (2007), bonoboların birlikte beslenirken şempanzelerden daha yüksek hoşgörü gösterdiğini saptadı. “Paylaşılabilir” (tekelleştirilmesi zor) bir yiyeceğe ulaşmak için her iki tür de işbirliği yapmada eşit biçimde başarılıydı. Buna karşılık, işbirliğinin ödülünün tekelleştirilebildiği senaryoda, bonobolar - işbirliğine dayalı bir görevde- en hoşgörülü ve deneyimli şempanzelerden bile daha iyi performans gösterdiler.

Birinci deneyde, bonobo çiftlerine, her iki ucunda 2,7 m aralıklarla yerleştirilmiş iki yemek tabağı bulunan bir platform sunuldu. Yiyecekler tabaklara üç farklı şekilde dizilmişti: (1) “Dağınık-bölünebilir” (her iki tabakta da yaklaşık 0,25 kg dilimlenmiş meyve vardır); (2) “Kümelenmiş-bölünebilir” (bir tabak boş iken diğerinde 0,5 kg dilimlenmiş meyve vardır); (3) “Kümelenmiş” (bir tabak boş iken diğerinde iki parça meyve vardır). Üç senaryonun -daha önce maymunlarla yapılan benzer deneyin (Melis, 2006) sonuçları ışığında- değerlendirilmesi, bonoboların şempanzelerden daha sık birlikte beslendiğini (şempanzeler için 2,8 denemeye karşılık ortalama 4,4 denemede) göstermekte olup, bu fark özellikle yiyeceğin tek bir tabağa konulduğu dört denemede daha belirgindi.

İkinci deneyde ise bir grup bonobo -daha önce yine bir grup şempanzeye sunulmuş olan- işbirliğine dayalı bir görev sunularak işbirliği yetenekleri karşılaştırıldı: Yemek platformundaki her iki tabağa da “paylaşılabilir” miktarda yiyecek konuldu. Ardından platform deneklerin ulaşamayacağı şekilde 1 metre uzağa çekildi. Deneklerin, platforma erişebilmek için işbirliği yaparak bir ipin iki ucunu aynı anda çekmesi gerekiyordu. Bonobo çiftlerinin %50’si, şempanze çiftlerinin ise %69’u, altı deneme testinde de görevi en az bir kez kendiliğinden başarıyla tamamlamıştı. Dolayısıyla, her iki türün de “bölünebilir-dağınık” durumdaki yiyeceğe erişmek için kendiliğinden işbirliği yapma yeteneği arasında anlamlı bir fark bulunmadı.

Araştırmacılar, hoşgörünün işbirlikçi esnekliği etkileyip etkilemediğini test etmek için üçüncü bir deney daha yaptılar (**Şekil 2**). Bu kez her iki türün de (a) paylaşılabilir bir gıdaya erişmek için ve (b) yüksek oranda tekelleştirilebilir bir gıda ödülü elde etmek için ortak çaba göstermek zorunda kaldıkları senaryoda işbirliği yetenekleri karşılaştırıldı: Bonobolar, şempanzelerle aynı seviyede bölünebilir-dağınık (paylaşılabilir) yiyeceklere erişmede işbirliği yaparken tekelleştirmeye son derece elverişli olan kümelenmiş yiyeceklere erişmede şempanzelerden daha başarılıydılar. Çiftlerin başarılı bir şekilde işbirliği yaptığı kümelenmiş haldeki gıdaya erişim denemelerinde ise şempanzeler yiyeceği bonobolardan daha sık tekelleştirdi. Her bir çiftteki baskın şempanze teki, ödül paketinin tamamını tekelleştirme eğilimindeydi. Bu eğilim, işbirliğinin ödüllendirilmemiş astlar tarafından savsaklanmasına yol açmış görünmektedir.

Şekil 2. Hare vd.'nin (2007) deney düzeneği: Yiyecekler, yemek platformunun iki ucundaki tahta kaplara bırakılır. Platformun üstüne uzunluğu boyunca halkalar aracılığıyla yerleştirilen halatın her iki ucu da platformdan demir parmaklıklarla ayrılan test odasına uzanır. Halatın sadece bir ucunu çekmek, -halat platforma bağlı halkalardan çıkacağı için- etkisiz olacaktır. Denekler, ipin her iki ucunu aynı anda çekerek (veya bir ucunu tutarken diğerini çekerek) platformu odaya yeterince yaklaştırdıklarında yiyeceklere erişebilirler.

Şempanzelerin aksine, bonoboların yiyecek için rekabet etmek amacıyla yüksek *testosteron* seviyeleri sergilemiyor olmasının, onların araçsal işbirliği problemlerini (şempanzelerin anladığı ancak çözmek için sosyal hoşgörüden yoksun görüldüğü problemler) ortaklaşa çözdükten sonra tekelleştirilebilir durumdaki yiyecekleri paylaşmalarına imkân veren mekanizmanın bir parçası olabileceği düşünülmektedir (Cieri vd., 2014: 422).

Hare vd.'nin (2007) deneyleri, iki kişi bir sorunu çözmek için diğer bireyin yardımı gerektiğini anladıklarında bile sosyal hoşgörü yokluğunun işbirliğini başarısızlığa yazgılı kılacağını göstermesi açısından önemlidir. Ast konumdaki birey baskın olandan kaçınabilir ya da baskın birey, ortak çabanın ürünü olan bir ödülü tekelleştirme eğiliminin esiri olabilir. Ortaklar arasındaki tolerans seviyelerinin düşük olduğu senaryoda, işbirliği ve koordinasyon yetenekleri devreye girmeyecek; deneyimler sosyal öğrenmeyi desteklemeyecektir.

2.4. Ekstraktif Gıda Arayışı ve Sosyal Öğrenme

Primatlar sadece av etiyle beslenmezler. Bitkisel gıdaların topraktan, kabuğundan ya da gözlemciler tarafından yerleştirildiği yerden çıkarılması (*extraction*), az çok gelişmiş bir teknoloji ve alet kullanımı gerektirir. Ekstraktif gıda arayışının iki ön koşulu, “sosyal öğrenme” fırsatları ve sosyal hoşgördür. Kuşkusuz bu koşullar, kabuklu meyvelerin ya da soğansız bitki köklerinin hayatta kalmak için kritik bir kaynak oluşturduğu ve işleme tekniklerinin öğrenilmesinin zaman aldığı popülasyonlar için özellikle geçerlidir. Bu anlamda yüksek sosyal hoşgörü, insan dışı primatlar arasında nadir görülen alet kullanım becerisini de açıklayabilir.

Sosyal hoşgörünün öğrenme üzerindeki kolaylaştırıcı etkisi şu üç mekanizmaya dayanmaktadır: (1) Gıda arayışı sırasında yakınlığa izin vermekle karmaşık becerilerin gözlemsel olarak öğrenilmesini mümkün kılar; (2) rahat sosyal ortam, küçüğün, kavgacı etkileşim riski olmadan yetişkinin yaptığı işe odaklanmasını sağlar; (3) alt konumdaki bireyin yiyeceği saklamasını ya da paylaşmasını mümkün kılar (Van Schaik, 2003: 309).

Sosyal öğrenmenin sosyal hoşgörünün bir işlevi olduğu varsayımı literatürde geniş kabul görmüştür. Özellikle bitkisel gıdalarla beslenme bağlamında sosyal öğrenmeyi kolaylaştıran fiziksel yakınlık, De Waal'den bu yana sosyal hoşgörünün tek göstergesi olmasa da iyi bir ölçüttür. Sosyal dikkat, çoğu durumda bireyler arası yakınlığa bağlıdır. Fiziksel yakınlığın tolere edilmesi, diğer bireyler tarafından kullanılan yer ve nesnelere fiziksel erişimle birlikte, onların etki ve aktivitelerinin gözlenmesini de destekler.

Örneğin püsküllü kapuçinler (*Cebus apella*) hem etçil hem otçul (hepçil: *omnivore*) olmakla, çoğu mevsimsel olan çok çeşitli bitkisel gıdalarla beslenirler - ki bunların bazıları zehirli olabilir ya da özel işleme tekniklerine ihtiyaç duyabilir. Bu koşullarda, özellikle küçüklerin yetişkin grup üyelerinden yiyecekler hakkında bilgi edinmesi yaşamsal önemdedir. Kapuçinlerin hem vahşi doğada hem de esaret koşullarında özellikle bebek ve gençlere karşı yüksek hoşgörü göstermesi, sosyal öğrenmeyi kolaylaştırıcı etki yapar (Visalberghi ve Addessi, 2003: 190).

Fındık kırma becerileri yerel folklorla konu olan Brezilya'daki takkeli kapuçin maymunlarını (*C. libidinosus*) -doğal ortamlarında- gözleyen Ottoni ve Izar (2008), alet kullanımına yönelik genetik yatkınlıkların bulunmadığı koşullarda, küçüklerin fındık kırma becerisinde ustalaşmalarının yaklaşık üç yıl aldığını ve bunun da hoşgörülü yetişkin öğreticileri gerekli kıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla, doğal seleksiyonun, erken yaşlarda hayatta kalmanın “araklama” fırsatlarına bağlı olduğu popülasyonlarda sosyal hoşgörüyü desteklemiş olması muhtemeldir. Araklamaya gösterilen hoşgörü, büyüklerin fındık kırmasını izleyen küçükler için “sosyal öğrenme” koşullarını optimize eder. Anneden yavrusuna yönelen yüksek tolerans, “usta-çırak ilişkisi” tarzında sosyal öğrenmenin ön koşullarından birini oluşturur. Çocukluk devresinden sonra ise hayatta kalma, örneğin fındık kırma, bitki kökünü yerden çıkarma ya da yüksekteki muza ulaşma becerisinin edinilmesine bağlıdır -ki burada da yüksek sosyal hoşgörü kritik bir ön koşuldur.

Araklama fırsatlarının yokluğunda, yaklaşıp izlemenin tolere edilmesi de sosyal öğrenmeyi destekleyebilir. Visalberghi ve Addessi'nin (2003) Roma ve Athens'de (Georgia, ABD) püsküllü kapuçin maymunları (*Cebus apella*) üzerinde yürüttüğü çalışma, Birey A bir yiyecek parçası tuttuğunda, genellikle Birey B'nin fiziksel yakınlığını (özellikle Birey B küçük ya da bebekse) tolere ettiğini gösterdi. Yiyeceği olmayan hatta bazen yiyeceği de olan kapuçinler Birey A'ya yaklaşmakta ve A'nın yemeğine yakından bakıp koklayarak onun beslenme aktivitesine ilgi göstermektedir. Buna karşılık, başka bir yerde serbestçe bulunan aynı yiyecek, Birey A'nın tuttuğu yiyeceklerle aynı ilgiyi uyandırmaz. Birey A ve B'nin beslenme bağlamındaki etkileşimlerinin sistematik bir karşılaştırmasını yapan araştırmacılar, “besin - Birey A” kombinasyonunun ve muhtemelen Birey A'nın besinle olan aktivitesinin, Birey B'nin yiyeceğe olan ilgisini artırdığı sonucuna vardılar (Visalberghi ve Addessi, 2003: 196).

Ekstraktif gıda arayışı ve paylaşım sürecindeki hoşgörülü tepkiler, eşitlikçi eğilimlere sahip primatları karakterize etmekle; De Waal (2009: 199), “düşük sosyal hoşgörü ve empati” ile nitelediği babunlar (*Papio*) için bunun geçerli olmadığı görüşündedir. Bununla birlikte, hiyerarşik olarak yapılanmış babun grupları, küçük yavruların ancak annelerinin yüksek sosyal hoşgörüsü sayesinde gıda arayışında uzmanlaştıkları bir ekolojiye işaret eder. Hepçil ama seçici bir beslenme rejimine sahip olan babunların tercih ettiği bitkisel gıdaların bazıları toprak altında bulunurken bazısının işlenmesi hayli zordur. Bu haliyle babunlar, gıda arama becerisinde sosyal öğrenmenin ve hoşgörünün rolünü çalışmak için uygun bir gruptur.

Amboseli Milli Parkı'ndaki (Kenya) sarı babunlarda (*Papio cynocephalus*) gıda arayışı sırasında bilgi transferi keyfiyetini araştıran King (1999), beslenmede annelerine bağımlı 2-32 haftalık 19 babun yavrusunu izledi: Yavrular, yetişkinlerin tükettiği spesifik gıda maddelerini bulmak için uygun fırsatları artıracak şekilde hareket ediyor; toprak altındaki bitki soğanlarının hangi koşullarda bulunduğunu ve nasıl işlendiğini “anneleriyle birlikte” beslenerek öğrenirken yaprak gibi koparılması kolay gıdaları görece daha az birlikte tüketiyorlardı. Yiyecek arayan yetişkinlere sokulan bebek babunlar, onların ağızlarını koklayarak, görünüşe göre yedikleri yiyecekler hakkında duyuşal ipuçları almaya çalışmaktadır. Küçüklerin kendilerine yakınlaşmasını tolere etseler de annelerin gıda arayışında onlara rehberlik ya da müdahale etmediklerini gözleyen King (1999: 19-21), primat gıda arayışında baskın örüntünün, “sosyal bilgi bağışısı” (*donation*) değil “sosyal bilgi edinimi” (*acquisition*) olduğu sonucuna varır. Buna karşılık, sosyal hoşgörünün görece yüksek olduğu Tamarin ve Marmoset gruplarında, yetişkinler gıda arayışında küçüklere rehberlik etmekte ve aksi takdirde alabileceklerinden daha fazla bilgi almalarını sağlamaktadır.

Vahşi doğadaki Gine babunlarına (*Papio papio*) dair bir çalışma da sosyal hoşgörü bağlamında anlamlı sonuçlar vermiştir (Patzelt vd., 2014). Bu türün erkekleri, karşılıklı hoşgörünün görece yüksek olduğu “çete-parti-topluluk” şeklinde çok düzeyli bir sosyal organizasyona sahiptir: Erkekler, dişi akrabalarla birlikte bir tür çete (*gang*) formasyonu altında bir araya gelen partiler oluşturur ve gıda arayışında, aynı “dolaşım alanı”⁴ aynı topluluğun (*community*) birkaç çetesi tarafından kullanılır. Tahakküm ve hiyerarşi toleransı düşük bir örüntüde örgütlenen erkekler, genetik akrabalığın ötesine geçen sosyal bağlar kurarlar. Kavgacı etkileşimlerin nadir görüldüğü erkek Gine babunları arasında, daha güçlü bir erkek-erkek ilişkisi, daha ayrıntılı selamlama ritüelleri ve dişilere karşı daha az saldırganlık gözlenmiştir (Patzelt vd., 2014). Yüksek derecede dolaşım alanı örtüşmesi ve çeteler arasındaki karşılaşmalar sırasında açık saldırganlığın görülmeyişi, grup düzeyinde yüksek derecede mekânsal hoşgörüyü işaret eder. Grup dışındakilerle etkileşimlerde ise bu hoşgörünün derecesi, “yabancılar ve komşular” ayrımı üzerinden tayin edilecektir.

⁴ Kavramı literatüre tanıtan Burt'e (1943: 351) göre, “genellikle bir ev [yuva] sitesinin etrafında, hayvanın normalde yiyecek aramak için seyahat ettiği alan” dolaşım alanı (*home range*) olup, bölge (*territory*) ise dolaşım alanının korunan kısmıdır.

2.5. Bölgesellik ve “Sevgili Düşman Etkisi”

Primatlarda yabancı algısının gelişimi, büyük ölçüde “bölgesellik” (*territoriality*) eğilimi ile ilişkilidir. Bölgesellik, primat davranışının göze çarpan bir yönüdür. Farklı toplulukların üyeleri arasındaki etkileşimlerin sıklıkla saldırganlık içermesinin bir nedeni, bölge sınırlarının komşular ya da yabancılar tarafından ihlal edilmesidir. Esasen karada yaşayan memelilerin çoğu, yaşadıkları bölgeyi hemcinslerine karşı savunma eğilimindedir. Bölgesellik, grup düzeyinde bir savunma kapasitesi geliştirilmesi lüzumundan dolayı maliyetli bir eğilimdir.

Hal böyle olunca bölge savunmasının özellikle erkekler arasında hoşgörü artışına ve gruplar arası işbirliğine yol açması beklenir. Bölgesellik eğilimi, gıda ve su, üreme ve uyku alanları ve dişiler (çiftleşme fırsatları) gibi kaynaklara erişimin güvenceye alınmasını sağlar. Buna karşılık, grubun yaşam alanını belirleyen sınırların ihlali, grup dışı bireylere yönelik tutumlar geliştirilmesini mümkün kılar. Bölge sınırlarının ihlaline yönelik tepkiler, ritüel gösterilerden fiziksel saldırganlığa kadar uzanan bir dizi taktığı içerebilir (Christensen ve Radford, 2018).

Araştırmalar, grup halinde yaşayan erkek bireylerin, bölgelerine sızan komşu hemcinslerine -yabancı hemcinslerine nispetle- daha hoşgörülü (daha az saldırgan) olduklarını göstermiştir. Bu farklılık, grup içi komşular ve grup dışı yabancılarla ilgili algılanan tehdit düzeylerindeki farklılıkla ilgili olup, literatürde “sevgili düşman etkisi” (*dear enemy effect*) olarak bilinir.

Fisher (1954) tarafından literatüre tanıtılan sevgili düşman etkisi,⁵ komşu bireylerin bir erkeğin kendi bölgesi için yabancılarla aynı derecede tehdit oluşturmayacağını varsayar: Komşu, düzenli bir sınırla hemcinsinden ayrılan, varlığı bilinen ve davranışları öngörülebilir bir dosttur. Buna karşılık yabancı, varlığı hem mekânsal olarak hem de ihlal zamanı itibarıyla öngörülemez bir düşmandır. Dahası, komşular zaten bir bölgeye sahip olmakla yol açabilecekleri kaynak kaybı üreme mevsimindeki olası çiftleşme rekabetiyle sınırlı iken yabancılar bölge sahibini kalıcı biçimde yerinden edebilirler (Müller ve Manser, 2007). Genel olarak, sınırı geçen davetsiz misafirin kimliği, kaynaklara yönelik algılanan tehdidin doğasını, seviyesini ve nihayet verilecek tepkiyi etkiler.

⁵ Ornitolog James Fisher, kuş toplumsallığı ile bölgesellik arasındaki ilişkiyi şöyle tanımlar: “Ortak gelip geçenler [*passerines*] tarafından bir bölgenin zapt edilmesinin etkisi, kendi belirli ve sınırlı mülklerinin efendisi olan, ancak insani terimlerle sevgili bir düşman ya da rakip bir arkadaş durumu, kuş terimleriyle karşılıklı uyarım olarak tanımlanabilecek şekilde yan kapı komşularına sıkı biçimde ve sosyal olarak bağlı bireylerden oluşan ‘mahalleler’ yaratmaktadır” (1954: 73).

Akraba bireyler için de benzer bir hoşgörü ayrıcalığı söz konusudur. Akraba olmayan davetsiz misafirlere sert davranan erkek gibon (*Hylobatidae*) maymunlarının, akraba erkeklerin komşu bölgeleri ele geçirmesine hoşgörüyle yaklaştığını gözleyen De Waal (2013: 97), bunu üreme işlevi ile açıklar: “Bir bireyin üreme özelliklerinden çıkar sağlayan özellikle biyolojik akrabalarıdır.” Bu durumda, dişiler üzerine girilen bir rekabette, akraba olan rakibin galibiyetinin, -gen paylaşımı nedeniyle- yabancı rakibe göre daha çok hoş görüleceğini tahmin edebiliriz.

Sevgili düşman etkisi, primatlar (*Presbytis thomasi*) yanında amfibilerde (*Oophaga pumilio*), kertenkelelerde (*Anolis carolinensis*, *Urosaurus ornatus*), bazı omurgasızlarda (*Leptuca pugilator*) ve kuşlarda da (*Alder flycatcher*, *Arremon assimilis*) yaygın biçimde gözlenir (Gutierrez-Carrillo, 2023).

Bununla birlikte, komşular arası ilişkilerin saldırganca olduğu durumlar da nadir değildir. Kaynak rekabetinin yoğun olduğu koşullarda, bazı sosyal memelilerin komşu gruplar aleyhine bölgelerini genişletmeye çalışması, ciddi yaralanmalara ve bazen ölümlerle sonuçlanan kavgalara yol açabilmektedir. Müller ve Manser (2007), Queen Elizabeth Milli Parkı’nda (Uganda) serbest yaşayan çizgili firavun faresi (*Mungos mungo*) gruplarında gözlemlendiği bu durumu, “kötü komşu etkisi” (*nasty neighbor effect*) olarak adlandırmıştır.

2.6. Tahakküm Karşılığında Hoşgörü

Görüleceği üzere, insan dışı primatlardaki sosyal hoşgörü derecesi, büyük ölçüde gıda kaynakları etrafındaki karşılaşmaların doğası tarafından belirlenmektedir. Daha doğrusu, primatologların çoğunun hoşgörünün teşhisinde izlediği metot budur. Dolayısıyla biz de gıda bolluğu nedeniyle saldırganlık için çok az teşvikin bulunduğu koşulların, gruplar arası hoşgörülü karşılaşmaları destekleyen seçim baskıları yarattığını söyleyebiliriz (Altun, 2023).

Birbirini tanıyan bireylerin tekelleştirilebilir kaynaklara erişim konusundaki çekişmesi, aralarında bir tahakküm ilişkisinin doğmasına yol açar. Kavgayı kazanan birey, mağlup tarafa kendisinin daha baskın olduğunun işaretini verdiğinde mağlup yoldan çekilir ve aşağı statüyü kabul ettiğini göstererek bir miktar hoşgörü satın alır. Her iki tarafa da enerji tasarrufu sağlayan böyle bir “anlaşma”, vahşi doğada barış içinde bir arada yaşamayı garanti etmenin etkili bir yoludur. Hoşgörü - tahakküm mübadelesi, aynı zamanda –öğrenilen davranışların aktarımını kolaylaştırmak anlamında- primat kültürünün oluşumunda sosyal ilişkilerin gücünü de göstermektedir.

Öte yandan, De Waal'ın ve diğer bazı primatologların *makak* maymun gruplarıyla ilgili araştırmaları dışında, tahakküm hiyerarşisinin yokluğunun her koşulda SST'yi artırdığına dair çok az kanıt vardır. Şempanzeler gibi despotik ilişkilere sahip türler bazı hoşgörülü davranışlar (birlikte yemek gibi) sergileyebilirken bonobolar gibi eşitlikçi ilişkilere sahip görünen türler böyle olmayabilmektedir (De Troy, 2022: 12). Eş deyişle, sosyal hoşgörüsü yüksek primat gruplarını karakterize eden davranışlar ve yapısal özellikler türden türe farklılıklar gösterebilecektir.

Sonuç olarak, insan dışı primatlarda gruplar halinde yaşamının belirgin sosyal avantajları (beslenme, üreme, güvenlik) vardır ve baskın bir birey bu avantajları korumak adına saldırganlığını sınırlamalıdır.

3. İNSANLARDA HOŞGÖRÜ

İnsan toplumunun temelini hayvan toplumsallığında olduğunu savunan antropolog Robin Fox'a (1992) göre, insan akrabalık sistemlerinin bazı yönleri insan dışı primatlar arasında da bulunur. Bazı primat türleri, bir grup içindeki tüm kuşaklar arası ilişkileri tanımlar biçimde “soy” (*descent*) özellikleri gösterirken diğerleri, gruplar arasındaki çiftleşme ilişkilerini tanımlar biçimde “ittifak” (*alliance*) özelliklerine sahiptir. Her iki ilişki örüntüsünün de belirli düzeyde sosyal hoşgörü gerektirdiği açıktır.

Yine de insanlarla diğer primatlar arasında hoşgörü derecesi bakımından kesin bir sınır çizmek zordur. Birçok düzeyde güçlü bir karşılıklı bağımlılığı teyit eden *hominin* atalarımızın işbirliği temelli üreme ve yiyecek arayışının (özellikle avlanma), yüksek sosyal hoşgörüyü koşullandığını düşünmek makul görünmektedir (Altun, 2023). Bu koşullandırma yapısı, büyük ölçüde (1) anatomik-biyolojik faktörlerin, (2) sosyalleşme ve grup dinamiklerinin ve (3) grup içi süreklilik duygusunu koruma eğiliminin müşterek etkisi altında gelişmiştir.

3.1. Anatomik-Biyolojik Faktörler

Türümüzün ilk temsilcilerinden *Homo africanus* ve *Homo robustus*, kalın bir mine tabakasıyla kaplı azı dişlerine ve dolayısıyla görece daha geniş bir çeneye sahipti. İnsangillerin avcılık öncesini karakterize eden bu anatominin beslenme açısından anlamı, genellikle ağır çiğneme gerektiren sert, posalı ya da lifli gıdaların tüketilmesidir. Dolayısıyla, her iki tür de çenelerin yana doğru hareketini engellemeyecek ve erkeklerin tehdit gösterilerinde kullanamayacakları küçük köpek dişlerine sahipti. Bu durum, erkek saldırganlığında bir azalmayı ya da daha genel olarak, artan sosyal hoşgörünün beslenmedeki değişime eşlik ettiğini

göstermektedir. Buna karşılık, büyük ölçüde olgun meyveler ve ağır çiğneme gerektirmeyen taze yapraklar gibi yumuşak yiyeceklerle beslenen şempanze ve gorillerin azı dişleri, bu yüzden görece küçük olup, yumuşak yiyeceklerin aşındırma olasılığının düşük olduğu ince bir mine ile kaplıdır. Çiğneme sırasında çenelerini hareket ettirmek zorunda kalmazlar ve bu nedenle büyük köpek dişlerine sahiptirler. Köpek dişleri, onları hemcinslerine yönelik tehdit gösterilerinde ve şiddetli kavgalarda kullanma eğilimindeki erkeklerde özellikle büyüktür (Klein, 2002: 37).

Kuşkusuz çene ve diş boyutu gibi anatomik farklılıklar tek başına hoşgörü derecesini tayin etmiş değildir. Bu tür farklılıkların beslenme rejimi yanında davranışın diğer yönleriyle de ilişkili olma olasılığı yüksektir. Nitekim “iki ayaklı” (*bipedal*) oluşumuzun nedenlerine dair son açıklamalar da bu ilişkiyi doğrulamaktadır. Klein’in (2002: 56) aktardığına göre, antropologlar Nina Jablonski ve George Chaplin, vahşi doğadaki şempanze ve gorillerin, özellikle birbirlerini gıdaya ya da dişilere erişim üzerinden tehdit etmek istediklerinde iki ayak üzerine doğrulduklarını gözlediler: Ayakta dururken kollarını sallayıp göğüslerine vuruyor, hatta tehdit gösterisini geliştirmek için bazen ağaç dallarını sallıyorlardı. Keza, erkek goriller kendilerini tehdit altında hissettiklerinde harekete geçmeden önce ayakları üzerine doğrulurken şempanzeler tüylerini dikip sallayarak hasımlarına daha heybetli görünmeye çalışmaktadır. Jablonski ve Chaplin, iki ayak üzerindeki tahakküm ya da yatıştırma amaçlı gösterilerdeki artışın, iki ayaklı maymunlar arasındaki saldırganlığın azalmasında etkili olduğunu öne sürdüler. Gergin durumları iki ayak üzerindeki gösterilerle yatıştırmayı öğrenen bireyler, böylece yaralanma veya ölüm risklerini azaltabilirken nihayet üreme şanslarını da (*fitness*) artırmış olmalıdır. Dolayısıyla, insanın iki ayaklılığı, alet kullanımını ve bir nesne (ya da yavru) taşımayı kolaylaştırması yanında sosyal hoşgörüyle teşvik etmesi anlamında da önemlidir.

Sosyal hoşgörünün gelişimini insan iskelet morfolojisindeki değişimler üzerinden izleyen bir diğer çalışma Cieri vd. (2014) tarafından yapılmıştır. Yüksek sosyal hoşgörünün daha yüksek nüfus yoğunluklarında yaşamak için gerekli işbirlikçi davranışlar için zorunlu bir ön koşul olduğunu savunan Cieri vd., Orta ve Geç Pleistosen dönemine tarihlenen 54 (erken modern) ve Holosen dönemine tarihlenen 1.367 (modern) kafatası fosilinin yüz morfolojisi ve *endokraniyal* (kafa içi) hacmini incelediler. Elde ettikleri verilerden hareketle “kraniyofasiyal feminizasyon” (ortalama kaş sırtı projeksiyonunda azalma ve üst yüz iskeletinin küçülmesi) sürecinin sosyal hoşgörüdeki artışla ilişkili olduğu sonucuna vardılar.

Cieri vd.'ne (2014: 425) göre, *Homo sapiens*'in yüz ve kafatası morfolojisinde (*kraniyofasiyal*) Orta Pleistosen'den günümüze kadar izlenen değişim, ortalama *androjen*⁶ reaktivitesindeki azalmalarla ilişkili olup, artan sosyal hoşgörünün evrimini yansıtmaktadır. Çalışmada önem atfedilen kaş sırtı projeksiyonu, yalnızca çiğneme kuvvetlerinden kaynaklanan kraniyofasiyal yüklenmenin gerekliliklerinden kaynaklanmaz. *Supraorbital* (göz yuvalarının hemen üstü) projeksiyondaki tarih öncesi düşüş ve üst yüzün kısalması (kraniyofasiyal feminizasyon), androjen aktivitesindeki eşzamanlı değişikliklerin ve dolayısıyla sosyal hoşgörüdeki değişimin göstergesidir.

3.2. Sosyalleşme ve Grup Dinamikleri

Beslenme rejimi ve anatomik yapı arasındaki karşılıklı ilişki yanında kaynaklara erişim koşulları da insan hoşgörüsünün evriminde etkilidir. İnsanlarda gruplar arası hoşgörülü “karşılaşma” (*encounter*) ve birlikteliklerin sıklığı, onların, varlığı ve miktarı zaman ve mekân boyunca büyük değişkenlik gösteren kaynaklara olan bağımlılıklarını yansıtmaktadır (Pisor ve Surbeck, 2019). Mevsimsel olarak bol ve *monopolize* edilemez durumdaki kaynaklar, insan grupları arasında hoşgörülü karşılaşmaların başlangıcını oluşturabilir.

Nitekim siyaset bilimi alanından bazı çalışmalar (örn. Sniderman vd., 2004), kaynaklara dair ulusal düzeyde bir tehdit algılamasının, yurttaşlar arasında gelişen “ortak kimlik duygusu” ve göçmenleri dışlayan tercihler üzerinden en etkili şekilde ifade edilebileceğini göstermektedir. Ekonomik refah değerlendirmelerini öne çıkaran “realist çatışma” teziyle grup aidiyetine dayalı değerlendirmeleri öne çıkaran “sosyal kimlik” tezinin geçerlik derecesini araştıran Sniderman vd. (2004), Utrecht Üniversitesi tarafından 1997-1998 yıllarında Hollanda’da kamuoyu araştırması görünümünde yürütülen bir dizi sosyal deneyin verilerini analiz etti. Sonuçlar, ekonomik refahla ilgili kaygıların gerçekten de göçmen karşıtlığının kaynağı olduğunu gösterirken tehdit değerlendirmelerinin ekonomik refahla ilgisiz faktörlere (güvenlik ya da ulusal kültüre yönelik tehditler gibi) bağlandığını ortaya koymaktadır.

Modern toplumlarda, kaynaklara ilişkin tehdit algılamasını etkileyen önemli değişkenlerden biri de gelir dağılımıdır. Gelir dağılımı, bireylerin kendilerini nasıl tanımladıklarını ve başkalarına karşı nasıl davrandıklarını etkileme potansiyeli nedeniyle bireyler ve sosyal gruplar arasındaki etkileşimler bağlamında önemlidir. Gelir dağılımındaki farklılıkların sosyal hoşgörüye etkilerini araştıran Dima ve

⁶ [Omurgalılarda] Erkek özelliklerinin gelişimini uyarın bir ajan (*genellikle testosteron ve androsteron gibi bir hormon*) için kullanılan genel terim (Gylys ve Wedding, 2009: 72).

Dima (2016), belirli bir eşğin ötesinde, kaynakların dağılımı ve kontrolü için girilen rekabetin, farklı gelir kategorilerinde yer alan gruplar arasındaki uyumu bozarak hoşgörüsüzlük ve sosyal dışlanma süreçlerini artırabileceğini öne sürmüştür. Dünya Değerler Araştırması'nın (2010-2014) 48 ülkeye dair mikro verilerini kullanarak çok değişkenli bir hoşgörü modeli geliştiren yazarlar, gelir dağılımının sosyal hoşgörü üzerinde “doğrusal olmayan” bir etki gösterdiğini saptadı. Sonuçlar, işgücü piyasasında daha güvenli ve esnek bir konuma sahip, daha iyi eğitim almış, kendilerini “üst sınıf” olarak tanımlayan, medeni durumları itibarıyla fazla resmi olmayan ve *post-materyalist*⁷ değerleri paylaşan bireylerin daha fazla sosyal hoşgörü sergileme eğiliminde olduklarını göstermiştir.

Keza, Bonacich (1972) tarafından geliştirilen “Rekabet Teorisi” de kıt kaynaklar üzerindeki çekişmenin sosyal hoşgörüyü azalttığını ikna edici biçimde ileri sürmektedir. Tehdit Teorisi olarak da bilinen bu teori, ekonomik koşulları, bireylerin grup dışı üyelere karşı hoşgörüsünü etkileyebilecek önemli bir değişken olarak kabul eder. Bireyler ya da gruplar, grup dışı üyeler tarafından ekonomik çıkarlarına veya güvenliklerine yönelik korku veya tehdit hissettiklerinde onlara karşı hoşgörüsüz tutumlar geliştirirler. Özellikle ekonomik kriz dönemlerinde, grup dışı üyeler sınırlı kaynaklar için bir tehdit olarak algılanır. Bonacich'e göre, “etnik husumet”, iki veya daha fazla etnik grubun aynı işler için rekabet ettiği bölünmüş bir işgücü piyasasından ortaya çıkar: İşverenler daha ucuz işçileri çalıştırmayı tercih eder. Buna karşılık yüksek fiyatlı işçiler, ya onları işgücü piyasasından dışlamaya ya da daha düşük ücretli ve istenmeyen işlere itmeye çalışır. Her iki senaryoda da işgücü piyasası etnik çizgilere göre bölünür ve gruplar arası husumet (*antagonism*) artar. İşgücü piyasasının etnik olarak bölündüğü senaryoda, sınıfsal husumet etnik husumet biçiminde kendini gösterir.

Buradaki temel önerme, etnik grupların aynı işler için rekabet ederken birbirlerini çıkarları ve sosyal statüleri için bir tehdit olarak görmeleridir. Tehdit algısı arttıkça farklı grup üyeleri arasındaki kişilerarası temaslar azalır, gerginlikler artar ve birbirlerine bakış biçimleri bundan olumsuz etkilenir (Allport, 1966: 18-19). Bu teorik bakış açısı, tam zamanlı işi olanlar ve olmayanlar arasındaki sosyal hoşgörü farklılıklarındaki değişiklikleri açıklamaya yardımcı olabilir.

⁷ Siyaset bilimci Ronald Inglehart'ın (1934-2021) 1960'larda ABD ve Batı Avrupa'nın genç, müreffeh ve iyi eğitilmiş kuşağında teşhis ettiği sosyopolitik yönelimleri özetleyen bir kavram olarak post-materyalizm, genel olarak “kürtaj, boşanma, ötenazi, cinsel azınlıklar, bekâr ebeveynler ve azınlıklara daha fazla hoşgörü göstermeyi ve nükleer enerjiye, silahlara ve çevrenin sömürülmesine karşı çıkmayı içerir” (Newton ve van Deth, 2010: 177).

Özetlediğimiz çalışmalar, insanlarda kaynak rekabeti ve sosyal hoşgörü ilişkisinin diğer primatlardakinden farklı bir örüntüde gerçekleştiğini göstermektedir. İnsanlar, ölçek itibarıyla diğer primatlarda rastlanmayan büyüklükte toplumsal ağlara sahiptir. Bu ağlar, çoğu kez grup dışı bireylerle ilişkiyi teşvik eder biçimde yaygın ve gelişkindir. Bunun başlıca nedeni, “gıda arama” ekolojisinin diğer primatlarınkine göre daha fazla kaynak kıtlığı ve yerel olmayan kaynaklara bel bağlama riskine maruz bulunmasıdır. Bu durumda, insanların hemcinsleriyle hoşgörülü karşılaşmalara daha fazla yatırım yapması beklenir.

Buna karşılık insanlar, genellikle kendilerine benzerlikleri ölçüsünde hemcinslerine karşı hoşgörülü ya da acımasız olabilmektedir. Yetişkinlerde daha belirgin olan “benim gibi” (*like-me*) psikolojisi, çeşitli bağlamlarda ve kültürlerde “grup içi (*in-group*) kayırmacılık” şeklinde kendini gösterir. Kayırmacılık (*favoritism*), Kurzban vd.’nin (2015) işaret ettiği gibi, özel işbirliği ve adaptasyon biçimlerini kolaylaştıran grup içi bireylere karşı yüksek derecede hoşgörüyle sonuçlanır. İnsan türüne özgü duygusal yakınlıklar, sosyal gruplaşmaların akraba seçiliminin ötesine geçmesini kolaylaştırmakla; kaynak dağılımının “irrasyonel” formlarını destekleyebilir.

Grup içindikleri grup dışındakilere tercih etme eğilimi, insan evriminin erken dönemlerinde gelişmiş görünmektedir -ki bu da onun “benim gibi” temelli bir ayrımcılığa yatkın olduğunu gösterir. Üst Paleolitik’te (~G.Ö. 50.000-10.000) türümüzün kendi kendini evcilleştirmesini (*Human Self-Domestication- HSD*) “benim gibi” psikolojisi ile açıklayan Hare (2017), “en son nörobiyolojik kanıtlar ve evrimsel modeller”e atıfla grup içi toplumsallığın (*prosociality*) grup dışındakilere yönelik paradoksal nezaketimizi ve merhametsizliğimizi açıklayabileceği görüşündedir. Hare’nin bir dizi karşılaştırmalı çalışmaya dayandırdığı HSD tezi, toplumsallığı destekleyen seçim baskısının özellikle Orta ve Üst Paleolitik’te insan evriminde büyük rol oynadığını öne sürmekte ve Üst Paleolitik’te saptanan kültürel ürünlerdeki artışlarla hoşgörü artışının *kraniofasial* işaretleri arasındaki bağlantıyı başlıca kanıt olarak sunmaktadır.

Grup içi toplumsal davranışlar lehindeki seçim gerçekten HSD ile sonuçlanmışsa grup dışı (yabancı) bireylere yönelik saldırganlığın aşırı formlarından da -bir yan sonuç olarak- her halde sorumlu olacaktır.

3.3. Grup İçi Süreklilik ve Hoşgörü

İnsan hoşgörüsü, kaynaklar (gıda ve cinsellik) çevresindeki gerilimin yönetilmesi yanında gruplar arası kültür farklılıklarının damgaladığı bağlamlarda ortaya çıkmakla, diğer primatlarınkinden önemli bir farklılık gösterir. Bireyin ötesinde

gözlediği ve kendi inanç ve yaşam tarzıyla çelişen farklılıkları kabullenmesi kolay değildir. Her insan kendi değer, inanç ve pratiklerinin doğruluğuna inanma eğiliminde olduğundan bütün değer, inanç ve pratiklerin aynı anda onaylanıp doğrulanması beklenemez (Verkuyten vd., 2023: 1). İnsan dışı primatlarda sosyal hoşgörü, gıda kaynakları çevresindeki etkileşimler (paylaşma, tekelleştirme, yakınlık vb.) üzerinden ölçülürken insan hoşgörüsünün genellikle “ötekini komşu olarak kabul etme istekliliği” üzerinden değerlendirilmesi bundandır.

İnsanların gruplar halinde yaşaması, “grup içi süreklilik” duygusunu koruma eğilimini güçlendirir. Örneğin göç ve artan kültürel çeşitliliğe bağlı toplumsal değişimler bu eğilime meydan okuduğunda, insanlar onu sürdürmek için daha güçlü bir şekilde çaba harcamakta ya da daha fazla endişe duymaktadırlar (Smeekes ve Verkuyten, 2015). Esasen bu tür endişelerin, çevremizdeki gelişmeleri kontrol etme eğilimiyle yakından ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Başka deyişle “kontrol duygusu” da hoşgörü derecesi üzerinde tayin edici bir etkiye sahiptir. Kötü algılanan ya da istenmeyen gelişmeler (örn. düzensiz göçmen sayısında artış) üzerindeki kontrol duygusu, onlara karşı hoşgörüyü artırırken kontrol duygusunun yokluğu (örneğin yetkililerin göçmenler konusundaki algılanan ihmali ya da komşu daireye bir yabancıya taşınması gibi) çaresizlik duygusu hatta öfke yaratabilecektir.

Bu açılardan bakıldığında, farklı sosyo-kültürel arka plana sahip gruplar arasındaki ilişkilerin tarihinin, soykırım, sürgün, iç savaş, baskı ve ayrımcılığın sayısız örneğini sunmasına şaşırılmamalıdır. Yine de uyumlu bir toplum senaryosunda, gruplar arası hoşgörü yaşamsal bir ön koşuldur. Kültürel çeşitliliğin “zenginlik” olarak kabul edildiği modern toplumlarda hoşgörü, grup içi etkileşimlerden ziyade grup dışındakilere karşı tutumumuzu yargılayan değer yüklü bir kavramdır (Altun, 2023). Neden böyle olduğunu anlamak için öncelikle insan hoşgörüsünün mantıksal arka planına dair bir kavrayış geliştirmeliyiz.

Hoşgörü, diğer bireylerin davranış veya inançlarına karşı kayıtsızlık ya da umursamazlık değildir. Böyle görünmesinin nedeni, onun diyalektik doğasıyla ilgilidir: Hoşgörü, bir taraftan ötekinin davranış ya da inançlarını önemseyip onlara karşı olumsuz duygular geliştirmemizi; diğer taraftan bu duyguları bastırmamızı gerektirir. Hjerem vd. (2020: 899), bu çelişkili durumu şöyle kavramsallaştırır: A kişisi, B kişisinin C’yi yapmasını sevmiyorsa A kişisi hoşgörülüdür. Çünkü A kişisi, B kişisinin C’yi yapmasını engelleyecek imkânlarla sahip olduğu halde bunu yapmaktan kaçınır. Dolayısıyla, birinin varlığına ya da davranışına tahammül etmek için önce onaylanmama ya da hoşlanmama deneyimi yaşamamız ve ardından bu olumsuz duyguya rağmen izin vermemiz veya kabul

göstermemiz gerekir. Bu anlamda hoşgörü, bireyin hoşlanmadığı şeylere *tahammül* etmeye hazır olması demektir.

Siyasal olmaktan ziyade etik ve sosyal bir ilke olan hoşgörü, baskılama ve olumsuz müdahalelere karşı koyan bir güçtür ve muhalif ya da azınlık konumundaki ötekine istediği hayatı sürdürme hakkı verir (Altun, 2023).

Hoşgörülü bireyin ötekine bir “hak” tanır görünmesi, tolerans sözcüğünün - yukarıda değindiğimiz- sözlük anlamını çağırıştırır: Hoş gördüğüm şey (ötekinin varlığı ve/veya davranışı), esasen onaylamadığım bir şeydir ve bunun için haklı nedenlere sahibim. Onaylamadığım bir şeye gerektiğinde eylemli olarak karşı çıkabilecekken bunu yapmıyorum. Bu anlamda hoşgörü, “onaylanmamayı meşrulaştıran bir normun, bu onaylanmanın tezahürünü engelleyen başka bir normla dengelendiği sosyal normların belirli bir birleşimidir” (Lukes, 1971: 228). Dini nedenlerle eşcinselliği onaylamayan birinin *homofobi* karşıtı olmakla LGBT bireylerin haklarını savunması, keza düzensiz göçmenlerin ülkeye girişini onaylamayan birinin ırkçı söylemleri reddetmesi böyledir. İnsanlar bir etnik-dini grup hakkında olumsuz yargılara sahip olsalar da o grubun üyelerinin temel hak ve özgürlüklerini destekleyebilirler (Velthuis, 2021: 1108). Dolayısıyla, “önyargı” her zaman hoşgürsüzlüğe eşdeğer tutumlara yol açmaz, hatta hoşgörü ile bir arada bulunabilir.

Hoşgörünün bu “lütufkâr” versiyonu, Forst (2013) tarafından “müsaade hoşgürüsü” (*permissio mali*) olarak tanımlanmıştır: Çoğunluğu temsil eden otorite, “kendisinin veya çoğunluğun baskın konumunu kabul etmesi koşuluyla, azınlığa inançlarına göre yaşamaları için” nitelikli bir izin verir. “Hoşgörmek hakaret etmektir” diyen Goethe (Forst, 2013: 3) ve hoşgörüyü (müsamaha) “müsamahasızlığın zıddı değil, onun sahtesi” olarak gören Thomas Paine (1964: 83), bu lütufkârlığı hedef almış gibidir. Hoşgörü, özellikle ötekine ya da grup dışındakine yöneldiğinde olumsuz bir nezaket eylemidir.

Bireylerin hoşgürsüz tutumları açıkça ifade etme konusundaki isteksizliği, literatürde “bir arada yaşama hoşgürüsü” ve “saygı hoşgürüsü” ayrımı üzerinden açıklanmaktadır. Birincisi pragmatik, ikincisi ilkesel tutumlarla ilişkili görünen bu ayrım da yine Forst’un (2013) tanımlamalarına dayanır:

Bir arada yaşama hoşgürüsü, bireyin, çatışmayı sonlandırmak ya da çatışmadan kaçınmak ve kendi amaçlarını takip etmek için hoşgörüyü en iyi araç olarak görmesini ifade eder. Burada, ötekine karşı takınılacak tutumla ilgili az çok zorunlu bir tercih bulunmaktadır. Örneğin azınlıklar söz konusu olduğunda, odakta onların hakları değil onlarla bir arada yaşama zorunluluğu vardır. Birey,

hoşgörüsüz bir tepkinin sosyal gerilime ya da çatışmaya yol açacağı kaygısı taşıdığına hoşgörüyü faydacı ve araçsal terimlerle gerekçelendirir. Bunu “kabullenici hoşgörü” olarak da niteleyebiliriz.

Saygı hoşgörüsü, yaşam tarzı konusundaki etik inançları ve kültürel pratikleri farklı olsa da -temel hak ve özgürlükler ve kaynakların dağılımı söz konusu olduğunda- bireyin, ötekini moral-siyasal eşiti olarak tanımasıdır. Burada, başkalarının eşit statüsüne ve haklarına koşulsuz bir saygı söz konusudur. Birey salt onaylamadığı davranışlara tahammül etmekle kalmaz, aynı zamanda -bu davranışların öznesi olan- ötekinin bireysel varlığını onaylar. Bunu “onaylayıcı hoşgörü” olarak da nitelemek mümkündür. Bu anlamda hoşgörü, bir değer ve erdemdir.

Forst’un açıklamalarında sıklıkla gözden kaçan ayrıntı, saygı hoşgörüsünün “karşılıklı” olmasıdır: “Hoşgörü sergileyen taraflar, birbirlerine özerk kişiler veya hukukun üstünlüğü altında oluşturulmuş bir siyasi topluluğun eşit haklara sahip üyeleri olarak saygı duyarlar” (2013: 29). Karşılık görmediğinde zayıflama eğiliminde olsa da saygı hoşgörüsü, genel olarak pozitif bir evren tasavvuruna yaslanır (Altun, 2023).

Hoşgörünün her iki formunda da -farklı nedenlerle de olsa- ötekinin istediği hayatı yaşayabilmesi gerektiğinin vurgulanması önemlidir. Ancak bu uyuşma, bir arada yaşama hoşgörüsü ile ilgili temel sorunsalı göz ardı etmemize yol açmamalıdır: Ötekine (örn. etnik-dini azınlıklar) karşı “önyargılı” bireyler, belirli koşullarda onların varlığına ve yaşama tarzına tahammül etmenin toplumun yararına olduğunu düşünebiliyorsa diğer durumlarda baskılama ve dışlamanın daha uygun olduğunu da düşünebilirler. İki olasılıktan birini öne çıkaran koşulların teşhisi, bir arada yaşama hoşgörüsünün önyargılı duygularla nasıl ilişkili olduğunun ve saygı hoşgörüsünden bağımsız olarak önyargı ile ilişkili olup olmadığının araştırılmasını gerektirir.

Velthuis vd.’nin (2021) toplam 2.281 yerli Hollandalı (*ethnic Dutch*) katılımcıyla yürüttüğü deneysel anketler, iki hoşgörü biçiminin dört ayrı göçmen grubu (Batılı, Batılı olmayan, Müslüman, Gayrimüslim) itibarıyla ampirik olarak ayırt edilebileceğini göstermiştir. Çalışmada, saygı hoşgörüsünün göçmenlere karşı önyargı ile negatif; somut azınlık pratiklerinin kabulü ile pozitif yönde ilişkili olduğu saptanırken bir arada yaşama hoşgörüsünün önyargılı duygularla ve azınlık pratiklerinin kabulüyle bağımsız bir ilişkisinin bulunmadığı görüldü. Dahası, saygı hoşgörüsü, somut Müslüman pratiklerinin (kurban kesimi, kadın öğretenlerin başörtüsü takması ve cami inşası) kabulü ile pozitif ilişkili iken bir

arada yaşama hoşgörüsü, somut pratiklerin kabulü ile bağımsız olarak ilişkili değildi.

Daha yüksek saygı hoşgörüsünün düşük “önyargı” ile ilişkili olması, çoğunluk üyelerinin göçmenleri eşit haklara sahip özerk yurttaşlar olarak görme (ya da tanıma) eğiliminde olduğuna işaret eder. Bununla birlikte, Velthuis vd.’nin (2021) çalışması, “kimlik sürekliliği” (*identity continuity*)⁸ bağlamında algılanan kaygının, saygı, hoşgörü ve kabul arasındaki ilişkiyi zayıflattığını da gösterdi. Grup içi kimlik sürekliliği ile ilgili kaygılar, her iki hoşgörü biçimi ve azınlık pratiklerinin kabulü arasında beklenen olumlu ilişkiler üzerinde bir tür “sınırlayıcı faktör” işlevi görmektedir. Ötekinin dinsel-kültürel pratikleri, çoğunluğun ortak kimliğini karakterize eden temel değerler ve etik normlarla ne kadar çok çatırırsa o kadar az hoş görülecek ve tehdit olarak algılanacaktır.

Araştırmalar, grup kimliğine yönelik tehdit algılamasının kolektif öz-süreklilik duygusunu güçlendirdiğini ve bunun da kimlik sürekliliğini zayıflatma potansiyeli olan gelişmelere (göçmen nüfusunda artış gibi) karşı -olumsuz tutumlar şeklinde kendini gösteren- grup içi savunma mekanizmalarını artırdığını göstermiştir (Smeeke ve Verkuyten, 2015). Bu durumu, diğer sosyal hayvanlardaki “bölgesellik” eğilimiyle karşılaştırmak mümkündür.

Kimlik sürekliliğine yönelik algılanan tehditlere karşı bir tür kimlik yönetim stratejisi olarak gelişen grup temelli ulusal *nostaljiler*,⁹ grup dışındakilerin (örn. göçmenler, etnik-dini azınlıklar) dışlanmasına yol açabilmektedir. Nitekim Velthuis vd. (2021), kültürel kimliklerinin sürekliliği konusunda daha fazla endişe taşıyan yerli Hollandalılardaki birlikte yaşama ve saygı hoşgörüsü ile Müslüman azınlık pratiklerinin kabulü arasında görece daha zayıf bir ilişki saptamıştır. Kurban kesme ya da kamusal alanlarda başörtüsü takma gibi bazı kültürel pratikler ve dinsel yargılar eşliğinde ifade edilen kürtaj karşıtlığı gibi söylemler, saygı ya da bir arada yaşama hoşgörüsünü benimsemiş çoğunluk üyeleri için bile kültürel kimliğin sürekliliğinin baltalanması olarak algılanabilmektedir.

⁸ Velthuis vd. (2021), kimlik sürekliliğini açıkça tanımlamak yerine grup dışındakilere yönelik negatif tutumları tetikleyen bir “endişe” durumu olarak inceleme eğilimindedir. Smeeke ve Verkuyten (2015: 192) ise kavramın işlevine gönderme yapar: “Kimlik sürekliliği, ulusal kimlik için benzersiz bir temel sağlar ve grup kimliğine yönelik varoluşsal tehditler bağlamında grup içi savunma tepkilerini yönlendirir.”

⁹ Literatürde **nostalji**, toplumsal değişim ve geçiş zamanlarında, grup üyelerinin, kimlik sürekliliği duygusunu yeniden sağlamak için genellikle grubun kayıp ve sevgiyle hatırlanan geçmişine karşı geliştirdikleri bir duygu durumu olarak tanımlanmaktadır. Nostalji, bir kimlik sürekliliği kaynağı ve ulusal kimliğe yönelik süreklilik tehditlerine karşı bir tampon işlevi görür (Smeeke ve Verkuyten, 2015: 164-165).

Yine de göçmen kökenli Müslüman azınlığın genellikle olumsuz terimlerle tartışıldığı Hollanda'da, yerli halkın çoğunluğunun onların somut pratiklerini saygı hoşgörüsü çerçevesinde onaylama eğiliminde olması önemlidir. Sonuçlar, diğer Batılı ülkelerdeki (örn. İsveç, Danimarka, İngiltere, Avustralya, ABD) araştırmalarla da uyumludur (Velthuis vd., 2021: 1120). Sleijpen vd. (2020), yüksek hoşgörü bulgularının, anket katılımcılarının çoğunluğunun yüksek öğrenim görmüş olmasıyla ilgili olabileceğine dikkati çekerken Allport (1966) eğitimden ziyade aşağı/yukarı yönlü toplumsal hareketliliğin daha önemli olduğu görüşündedir. Bu sonuncusu, Allport'un araştırmalarını yürüttüğü ABD toplumu için daha olası görünmektedir.

Her iki hoşgörü formu birlikte değerlendirildiğinde, (1) sosyalleşme eğilimi ve kaynak dağılımı konusundaki kaygıların yeterince analiz edilmemiş bir bileşiminin insanları ötekine karşı -faydacı ya da ilkesel nedenlerle- hoşgörülü olmaya teşvik ettiği söylenebilir. (2) Saygı hoşgörüsünün teşviki, kültürel çeşitliliğe maruz toplumlarda gruplar arası ilişkilerin geliştirilmesinde özellikle yararlı olabilirse de birlikte yaşama hoşgörüsü, demokratik toplumun işleyişi için gereken asgari hoşgörü eşiğini temsil etmektedir. (3) İnsan hoşgörüsü genetik kapasitemizin güvencesi altında değildir. Onun güvencesi, toplumsal üretimin ve yeniden dağıtım mekanizmalarının hoşgörüsüzlüğü marjinalize edecek şekilde geliştirilmesi olabilir.

3.4. Hoşgörüsüzlük ve Önyargı

Hoşgörüsüzlük, ötekinin hayatını zorlaştırma potansiyeli taşıyan eğilimlere gönderme yapar. Hoşgörüsüzlük, farklı eğilim ve yeteneklerin tezahürünü engeller ve farklılıklarını ortaya koymaya cesaret edenlerden -bazı koşullarda hayatlarıyla ödeyecekleri- ağır bir bedel talep eder.

Birey ya da grup düzeyinde gözleyebileceğimiz hoşgörüsüzlük, örneğin etnik-dini grupların üyeleriyle ve onlarla ilgili herhangi bir şeyle temastan kaçınmayı içerir. Kaçınma, çoğu kez ötekinin toplumsal varlığı ve/veya sapkın, barbarca, ahlak dışı vs. olarak değerlendirilen bir davranışıyla gerekçelendirilir. Hoşgörü yokluğunu karakterize eden kaçınma, nefret söylemi ya da ayrımcılık gibi bugün artık çoğu demokratik rejimde suç sayılan eylemlere dönüşmediği sürece yasal bir yaptırımla karşılaşmaz. Keza, bireyin üyesi olduğu grubun yapısal bir özelliğini yansıttığı bağlamlarda, hoşgörüsüzlük sosyal normlardan bir sapma gibi görünmez; daha ziyade belirli gruplara yönelik sosyal kabul edilebilirliğin değişen normlarına gösterilen direnişi ifade eder.

Hoşgörüsüzlük, hoşgörülü olmaya kıyasla teşhisi ve farkındalığı zor bir davranışsal özelliktir. Allport'un (1966: 437) aktardığı bir deneysel araştırmada, hoşgörülü ve önyargılı deneklere, kendilerini ortalama bir insandan daha fazla ya da daha az önyargılı hissedip hissetmedikleri sorulur: Hoşgörülü deneklerin tamamına yakını, kendilerini daha az önyargılı olarak bilirken önyargılı deneklerin sadece beşte biri, kendilerinin ortalama bir önyargı miktarından daha fazlasına sahip olduklarını biliyordu.

Görüleceği gibi, hoşgörünün etik kimliği, uygun durum olarak tasvir edilebilirken önyargı kolayca sapkınlık ya da ahlaki düşüklük olarak nitelenebilir. Önyargılı birey bundan dolayı suçlanabilir ve hesap sorulabilir. Buna karşılık, hoşgörünün açıklanması ya da gerekçelendirilmesi gerekmez; etik anlamda değerli oluşu, motivasyon için yeterli hesap verebilirlik ve gerekçe sağlar. Bu nedenle, önyargı sorunsalının tüm itici gücü, etrafını dolaşma ve kaçınma ile karakterize edilen bir söylemi teşvik eder. Çünkü herkes hoşgörülü olmak ya da öyle görünmek isterken kimse önyargılı olmak istemez.

Bununla birlikte, gerek kuramsal gerekse ampirik çalışmalarda önyargı (*prejudice*) kavramının hoşgörü ile bir arada kullanılması, bir dizi yöntembilimsel ve kavramsal karışıklığı beraberinde getirir. Bu çalışmada “hoşgörü yokluğu” anlamında kullandığımız hoşgörüsüzlüğün (*intolerance*), önyargının anlamına ya da ölçümüne böylece dâhil edilmesi, kavramı analitik olarak önyargıdan ayırt edilemez hale getirebilir. Nitekim yukarıda değindiğimiz bir arada yaşama hoşgörüsü için durum budur. Özellikle “veri bir kişiliğin tutumsal yapısına” gönderme yapan önyargı (Allport, 1966: 514), ırkçılık, homofobi, İslamofobi, yabancı düşmanlığı gibi kavramlardan çok önce literatüre girerken (örn. Allport, 1966; Stangor ve Crandall, 2013) hoşgörüsüzlüğün -hoşgörünün aksine- müstakil bir başlık altında ele alınmamış olması da muhtemelen bunda etkili olmuştur.

Hoşgörüyü önyargının varlığı ya da yokluğu üzerinden açıklamak, kuramsal açıdan iki nedenden dolayı sorunlu görünmektedir: (1) Bu anlayışa göre, hoşgörünün varlığı önyargının varlığına bağlıdır; önyargılı olmayan insanların hoşgörülü olması imkânsızdır. Dahası, toplumun daha hoşgörülü hale gelip gelmediğini ancak bir toplumun daha az önyargılı hale gelip gelmediğini bilerek ölçebiliriz. (2) Bu anlayış, grup dışı (*out-group*) bireylerin salt varlığına yönelik tepkileri dışlar. Kuramsal anlamda, bir bireyin hoşgörü gösterebilmesi için sevmediği şeyi önleme kapasitesine sahip olması gerekir. Grup dışı bireyler, herhangi bir kişinin kontrolü dışında var olduğuna göre, bu tür bir çeşitliliğe karşı hoşgörülü olmak kuramsal olarak imkânsız hale gelecektir (Hjerm vd., 2020:

900). Sorunun niteliği, hoşgörü ve önyargının ampirik olarak bir arada ele alınmasının çelişkili sonuçlara götüreceğini ima etmektedir.

Nitekim Dunn ve Singh (2011: 319), hoşgörüsüzlüğü “kişinin kendi dışındaki gruplara karşı olumsuz bir genel yönelim” olarak tanımlar. “Radikal Sağ Kanat Popülist” partilerin parlamentoda temsil edildiği ülkelerdeki bireylerin daha yüksek düzeyde sosyal hoşgörüsüzlük sergileyip sergilemediğini araştıran yazarlar, hoşgörü derecesini önyargının varlığı ya da yokluğundan değil, katılımcıların belirli azınlık gruplarını (suçlular, farklı bir ırktan insanlar, alkolikler, duygusal olarak dengesiz insanlar, Müslümanlar, göçmenler/yabancı işçiler, AIDS’li insanlar, uyuşturucu bağımlıları, eşcinseller ve Yahudiler) “komşu olarak kabul etme istekliliği” üzerinden ölçtüler.¹⁰

Önyargıyı belirli bağlamlarda hoşgörüsüzlük anlamında kullanan Allport’a (1966: 175) göre, “önyargılı insanların bilişsel süreçleri genel olarak hoşgörülü insanların bilişsel süreçlerinden farklıdır. Başka deyişle, bir kişinin önyargısının yalnızca belirli bir gruba karşı belirli bir tutum olması pek olası değildir; içinde yaşadığı dünya hakkında düşünme alışkanlığının bir yansıması olması daha olasıdır.” Keza, Rokeach (1954: 195), dogmatizmi “(a) mutlak otorite hakkında merkezi bir inançlar dizisi etrafında örgütlenen ve (b) böylece başkalarına karşı hoşgörüsüzlük ve nitelikli hoşgörü kalıpları için bir çerçeve sağlayan, (c) gerçeklik hakkındaki inançların ve inançsızlıkların görece kapalı bir bilişsel organizasyonu” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre, dogmatizmi yüksek kişilerin farklı inançlara sahip kişileri reddetme olasılığı daha yüksektir.

Bununla birlikte, sosyal psikolojideki gelişmeler “bilişsel (*cognitive*) kapasite” yanında sosyal güdülerin de önemli olduğunu göstermiştir. Fiske (2005: 42), insanların birincil adaptasyon nişinin diğer insanlar olduğu öncülünden yola çıkarak toplumsallığı (*sociality*) kolaylaştıran -her biri bir sonrakini detaylandıran-beş güdü saptar: “Aidiyet, anlayış, kendini kontrol etmek, kendini geliştirmek, başkalarına güvenmek.” Ancak bu güdülerin kolaylaştırıcı etkisinin grup teşkiliyle ve grup içindekilere (*in-group*) uyum sağlanmasıyla ilgili olduğunu not etmek gerekir. Grup içinde sosyalleşen birey grup dışındakileri reddetme eğiliminde olacaktır.

¹⁰ Freedom House’ın “özgür” olarak işaretlediği 29 ülkeden (İsveç, Danimarka, Lüksemburg, Fransa, Almanya, Hollanda, İzlanda, Belçika, Portekiz, Kanada, İspanya, Avusturya, Finlandiya, İrlanda, İtalya, Birleşik Krallık, ABD, Çekya, Yunanistan, Kuzey İrlanda, Letonya, Slovenya, Malta, Slovakya, Estonya, Bulgaristan, Polonya, Romanya, Litvanya) 29.981 katılımcıyla yürütülen çalışmanın (Dunn ve Singh, 2011) bulguları, “radikal sağ kanat popülist” partilerin parlamentoda temsil edildiği ülkelerdeki bireylerin daha yüksek düzeyde sosyal hoşgörüsüzlük sergilemediğini gösterdi.

Önyargıyı bilişsel süreçlerin ya da güdülerin sonucu olarak açıklayan Allport, Rokeach ve Fiske'in çalışmaları, önyargının -faydacı ya da ilkesel tercihlerle ilişkili görünen- hoşgörünün karşıtı olamayacağı görüşünü desteklemesi açısından önemlidir. Daha genel olarak, önyargı ve tarafsızlık bireysel-psikolojik bir olgu iken hoşgörü ve hoşgörüsüzlük sosyo-kültürel bir "inşa" gibi görünmektedir.

Hoşgörü, grup içi ("biz") ve grup dışı ("onlar") ayırımından kaynaklanan gruplar arası önyargılarla (ırkçılık, ayrımcılık, cinsiyetçilik vb.) ilgili değildir. "Biz ve onlar" ayırımı, onları (öteki) kendi başına bir hoşgörü konusu yapmaz. Hoşgörü, bireyin, inançlar, görüşler ve bunlarla bağlantılı davranışlar bağlamında grup dışındakilere yönelik yaklaşımıyla ilgili olup, "önyargısızlık" ile zorunlu olarak eş anlamlı değildir. Eş deyişle, belirli dış grupların inanç ve pratiklerinin onaylanmaması, her zaman o gruplara yönelik bir önyargıyı yansıtmayabilir.

Hoşgörü, belirli dış grup inançları, görüşleri ve uygulamaları için uygun olsa da sosyal kategorilere veya insan gruplarına yönelik antipati ya da nefretin ölçüm ve analizi için uygun bir kavramsal çerçeve sağlamaz. Örneğin çoğunluk mensubu bir bireyin okullarda başörtüsüne karşı çıkması, Müslüman karşıtı önyargılarla ilişkili olabileceği gibi, dini simgelerin okullarda kullanılmaması gerektiği şeklindeki katı seküler anlayışla da ilişkili olabilir. Keza, Müslüman ya da Yahudilere karşı tarafsız hatta olumlu duygular besleyen bir çoğunluk mensubu, onların kurban pratiğini reddedebilir. Helbling'in (2014) altı Avrupa ülkesini (Avusturya, Belçika, Fransa, Almanya, Hollanda, İsveç) kapsayan araştırması, seküler-liberal değerlere sahip çoğunluk mensubu bireylerin, bir grup olarak Müslümanlara karşı olumlu hissettiklerini; ancak kamusal alanlarda başörtüsü takmak gibi -liberal olmayan değerleri yansıttığını düşündükleri- dini pratikler söz konusu olduğunda olumlu duyguların yerini itiraz ve eleştirilerin aldığını saptamıştır.

Hoşgörüsüzlüğü önyargıdan ayıran Verkuyten vd.'nin (2023), Hollanda ve Almanya'daki Müslüman azınlıklarla (Türkler ve Faslı göçmenler) ilgili olarak algılanan dini farklılıklar üzerine araştırması, bu türden itirazların doğasını açıklamaya yönelir: Bu itiraz ve eleştiriler, belirli grup dışı inanç ve pratiklere yönelik hoşgörü bileşenleri olarak kabul edilmek için gerekli önyargısızlık ölçütlerini karşılamakta mıdır?

Verkuyten vd.'nin bulguları, her açıdan Müslüman karşıtı tutumlara sahip (önyargılı) bir alt gruba (%19) karşılık, her iki ülkede de bir grup olarak Müslümanlara karşı olumlu hisseden ve onların haklarını destekleyen önemli bir alt grubun (yaklaşık %33) varlığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, bu alt

grup aynı zamanda Müslümanların toplumsal cinsiyet pratiklerine karşı eleştirel bir tutum da sergilemektedir. Dahası, Liste Tekniği¹¹ ile yapılan gizli önyargı ölçümünde, bu grup herhangi bir gizli önyargı göstermezken (%0) başka bir gizli ölçümde Müslüman kadınların kamusal alanda peçe takması hakkında olumsuz görüş bildirmiştir (%36). Sonuçlar, katılımcıların bir grup olarak Müslümanlara karşı önyargı taşımaksızın onların toplumsal cinsiyete dayalı pratiklerini eleştirdikleri varsayımını desteklerken hoşgörüsüzlüğü önyargıdan bağımsız bir yönelim olarak ele alan yaklaşımları doğrulamaktadır.

4. SONUÇ

Çok sayıda araştırma bulgusu, sosyal hoşgörünün, genişleyen sosyal temasların bir ön koşulu olarak, primatlarda karmaşık iletişimsel alışverişlerin ortaya çıkmasında merkezi bir rol oynadığını göstermiştir. Keza, *Homo* soyunda sosyal hoşgörünün gelişimini etkileyen faktörler, modern insan iletişimine doğru kademeli bir evrim fikrini desteklemektedir.

İnsanlarda sosyal hoşgörü, bireysel düzeyde, özellikle kaynak rekabeti ve/veya karşılıklı bağımlılığın karakterize ettiği bağlamlarda diğer primatlarla ortak köklere sahip görünse de grup düzeyinde, büyük ölçüde sosyalleşme eğiliminin ve ortak kimlik inşa etme çabalarının müşterek etkisi altında gelişmektedir. Örneğin bazı muhafazakâr siyasal ve dini gruplar, ötekine yönelik hoşgörü önerilerine ya da cinsel normlardaki değişime aktif olarak direnebilirken aksi yöndeki yasal düzenlemelerin varlığı, (İstanbul Sözleşmesi'nin tartışmalı hikâyesinde olduğu gibi) direniş üzerinde zıt etkilerde bulunabilmektedir. Bu açıdan, zaman ve hoşgörü tutumunu, büyük toplumsal değişimlerin iki ön koşulu olarak not etmeliyiz.

Hoşgörülü bir kişi, kendi açısından “tehlikeli gibi” görünse bile -en azından yasal kabul edilen- farklılıkları kabul etme eğilimindedir. Bununla birlikte, yoğunlaşan iç ve dış göçlerin yol açtığı sosyokültürel heterojenliğe maruz kalan bireylerin, farklılığın kendi başına zararlı olmadığını ve farklı davranan insanların her zaman tehlikeli olmayabileceğini öğrenmesi zaman alacaktır. Öğrenme süreci, birey kendi özgürlüğünün başkalarına da aynı hakları tanıma isteğine bağlı olabileceğini

¹¹ “Öge sayımı tekniği” olarak da bilinen liste tekniğinde, katılımcılar rastgele iki deneysel koşula ayrılır. **Kontrol** koşulunda, katılımcılara insanların olumsuz hissedebileceği öğelerin (gruplar veya sosyal konular) bir listesi sunulur. **Değerlendirme** koşulunda, katılımcılara aynı madde listesi verilirken bir de “hassas” madde eklenir. Her iki koşulda da katılımcılardan yalnızca olumsuz oldukları madde sayısını belirtmeleri istenir; bunların hangileri olduğunu belirtmemeleri istenir. Değerlendirme ve kontrol koşulu arasındaki ortalama fark, hassas madde hakkında olumsuz olan kişilerin yüzdesine karşılık gelir (Verkuyten vd., 2023: 7).

keşfettiğinde başlar. Bu da, sivil özgürlüklerin korunmasının özgür bir toplumun bekası için zorunlu olduğu gerçeğinin daha fazla tanınmasını sağlayacaktır.

Özetlediğimiz çalışma ve bulgular, sosyal hoşgörüyü destekleyen koşullarla ortak kimliğin bekasına dair kaygılar -ve bazı durumlarda hukuk düzeni- arasındaki sürtüşme noktalarını işaretlemektedir. Burada sosyal hoşgörünün yapısal kırılmalılığı açıktır: İlkesel tutumlar değerli olsa da hoşgörü, büyük ölçüde ötekini özgür ve özerk bir varlık olarak tanımanın baskın bir çoğunluk için kabul edilemez olduğu bir bağlamda ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda sosyal hoşgörünün evrimi, şiddeti destekleyen genetik ve duygusal yatkınlıklarımız üzerinde kontrol kurma çabamızın henüz tamamlanmamış bir hikâyesi olarak görülebilir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar çalışmaya tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Allport, G. W. (1966). *The nature of prejudice* (4th printing). Reading, MA: Addison-Wesley.

Altun, M. (2023, 21 Eylül). Sosyal toleransın evrimsel kökenleri üzerine. Toplum ve Ütopya. <http://www.toplumveutopya.com/sosyal-toleransin-evrimsel-kokenleri-uzerine-muhsin-altun/>

Bonacich, E. (1972). A theory of ethnic antagonism: The split labor market. *American Sociological Review*, 37(5), 547-559. <https://doi.org/10.2307/2093450>

Bullinger, A. F., Burkart, J. M., Melis, A. P., & Tomasello, M. (2013). Bonobos, Pan paniscus, chimpanzees, Pan troglodytes, and marmosets, Callithrix jacchus, prefer to feed alone. *Animal Behaviour*, 85(1), 51-60. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2012.10.006>

Burt, W. H. (1943). Territoriality and home range concepts as applied to mammals. *Journal of Mammalogy*, 24, 346-352. <https://doi.org/10.2307/1374834>

Christensen, C., & Radford, A. N. (2018). Dear enemies or nasty neighbors? Causes and consequences of variation in the responses of group-living species to

- territorial intrusions. *Behavioral Ecology*, 29, 1004-1013.
<https://doi.org/10.1093/beheco/ary010>
- Cieri, R. L., Churchill, S. E., Franciscus, R. G., Tan, J., & Hare, B. (2014). Craniofacial feminization, social tolerance, and the origins of behavioral modernity. *Current Anthropology*, 55(4), 419-443. <https://doi.org/10.1086/677209>
- Cronin, K. A., van Leeuwen, E. J. C., Vreeman, V., & Haun, D. B. M. (2014). Population-level variability in the social climates of four chimpanzee societies. *Evolution and Human Behavior*, 35(5), 389-396. <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2014.05.004>
- Cronin, K. A., De Groot, E., & Stevens, J. M. (2015). Bonobos show limited social tolerance in a group setting: A comparison with chimpanzees and a test of the relational model. *Folia Primatologica*, 86(3), 164-177. <https://doi.org/10.1159/000373886>
- De Oliveira Terceiro, F. E., Arruda, M. F., van Schaik, C. P., Araújo, A., & Burkart, J. M. (2021). Higher social tolerance in wild versus captive common marmosets: The role of interdependence. *Scientific Reports*, 11(1), 825. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-80632-3>
- De Troy, S. E., Haun, D. B. M., & van Leeuwen, E. J. C. (2022). What isn't social tolerance? The past, present, and possible future of an overused term in the field of primatology. *Evolutionary Anthropology*, 31(1), 30-44. <https://doi.org/10.1002/evan.21923>
- De Waal, F. B. M. (1986a). Class structure in a rhesus monkey group: The interplay between dominance and tolerance. *Animal Behaviour*, 34(4), 1033-1040. [https://doi.org/10.1016/S0003-3472\(86\)80162-2](https://doi.org/10.1016/S0003-3472(86)80162-2)
- De Waal, F. B. M. (1986b). The integration of dominance and social bonding in primates. *The Quarterly Review of Biology*, 61(4), 459-479. <https://doi.org/10.1086/415144>
- De Waal, F. B. M., & Luttrell, L. M. (1989). Toward a comparative socioecology of the genus macaca: Different dominance styles in rhesus and stump-tail monkeys. *American Journal of Primatology*, 19(2), 83-109. <https://doi.org/10.1002/ajp.1350190203>
- De Waal, F. B. M. (2009). *The age of empathy: Nature's lessons for the kinder society*. New York, NY: Harmony Books.

- De Waal, F. B. M. (2013). Köken ağacı: Primat davranışı insanın toplumsal evrimi için ne söyleyebilir? (D. E. Dizdaroğlu, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Dima, B., & Dima, S. (2016). Income distribution and social tolerance. *Social Indicators Research*, 128(1), 439-466. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1038-y>
- Dunn, K. P., & Singh, S. P. (2011). The surprising non-impact of radical right-wing populist party representation on public tolerance of minorities. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 21(3), 313-331. <https://doi.org/10.1080/17457289.2011.588333>
- Fichtel, C., Schnoell, A. V., & Kappeler, P. M. (2018). Measuring social tolerance: An experimental approach in two lemurid primates. *Ethology*, 124(1), 65-73. <https://doi.org/10.1111/eth.12706>
- Fisher, J. (1954). Evolution and bird sociality. In J. Huxley, A. C. Hardy & E. B. Ford (Ed.), *Evolution as a process* (pp. 71-83). London, UK: George Allen & Unwin.
- Fiske, S. T. (2005). Social cognition and the normality of prejudgment. In J. F. Dovidio, P. Glick, & L. A. Rudman (Ed.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp. 36-53). Malden, MA: Blackwell.
- Forst, R. (2013). *Toleration in conflict: Past and present* (Trans. C. Cronin). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Fox, R. (1992). *Kinship and marriage: An anthropological perspective*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Goodall, J. (1986). *The chimpanzees of Gombe: Patterns of behavior*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Gutierrez-Carrillo, D. A., Cadena, C. D., Rodríguez-Fuentes, J., & Avendaño, J. E. (2023). Nasty neighbours in the neotropics: Seasonal variation in physical and vocal aggression in a montane forest songbird. *Animal Behaviour*, 200, 81-90. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2023.02.006>
- Gyls, B. A., & Wedding, M. E. (2009). Medical terminology systems: a body systems approach. *Philadelphia, NJ: F. A. Davis*.
- Hare, B., Melis, A. P., Woods, V., Hastings, S., & Wrangham, R. (2007). Tolerance allows bonobos to outperform chimpanzees on a cooperative task. *Current Biology*, 17(7), 619-623. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2007.02.040>

- Hare, B., & Kwetuenda, S. (2010). Bonobos voluntarily share their own food with others. *Current Biology*, 20(5), R230-R231. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2009.12.038>
- Hare, B. (2017). Survival of the friendliest: Homo sapiens evolved via selection for prosociality. *Annual Review of Psychology*, 68, 155-186. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010416-044201>
- Helbling, M. (2014). Opposing Muslims and the Muslim Headscarf in Western Europe. *European Sociological Review*, 30(2), 242-257. <https://doi.org/10.1093/esr/jct038>
- Hjerm, M., Eger, M. A., Bohman, A., & Fors Connolly, F. (2020). A new approach to the study of tolerance: Conceptualizing and measuring acceptance, respect, and appreciation of difference. *Social Indicators Research*, 147(3), 897-919. <https://doi.org/10.1007/s11205-019-02176-y>
- King, B. J. (1999). New directions in the study of primate learning. In H. O. Box & K. R. Gibson (Ed.), *Mammalian social learning: Comparative and ecological perspectives* (pp. 17-32). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Klein, R. G. (2002). *The dawn of human culture*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Kopp, K. S., & Liebal, K. (2016). Here you are! - Selective and active food sharing within and between groups in captive Sumatran orangutans (*Pongo abelii*). *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 70(8), 1219-1233. <https://doi.org/10.1007/s00265-016-2130-2>
- Kurzban, R., Burton-Chellew, M. N., & West, S. A. (2015). The evolution of altruism in humans. *Annual Review of Psychology*, 66, 575-599. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010814-015355>
- Lukes, S. (1971). Social and moral tolerance. *Government and Opposition*, 6(2), 224-228. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1971.tb01219.x>
- Melis, A. P., Hare, B., & Tomasello, M. (2006). Engineering cooperation in chimpanzees: Tolerance constraints on cooperation. *Animal Behaviour*, 72(2), 275-286. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2005.09.018>
- Mitani, J. C., & Watts, D. P. (2001). Why do chimpanzees hunt and share meat? *Animal Behaviour*, 61(5), 915-924. <https://doi.org/10.1006/anbe.2000.1681>

- Müller, C. A., & Manser, M. B. (2007). 'Nasty neighbours' rather than 'dear enemies' in a social carnivore. *Proceedings of the Royal Society B*, 274(1612), 959-965. <https://doi.org/10.1098/rspb.2006.0222>
- Newton, K., & van Deth, J. W. (2010). *Foundations of comparative politics: Democracies of the modern world* (2nd Ed.). Cambridge University Press.
- Niksarlı, A. (Haz.) (2024). *Primatların izinde: Evrimsel, tarihsel ve metodolojik bir bakış*. A. Niksarlı, B. Arslan, E. Karakoç, K. Mutlu, H. Mutlu ve S. Yılmaz (Yazarlar). İstanbul: Ginko Bilim.
- Otoni, E. B., & Izar, P. (2008). Capuchin monkey tool use: Overview and implications. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 17(4), 171-178. <https://doi.org/10.1002/evan.20185>
- Paine, T. (1964). *İnsan hakları* (2. Baskı). (M. O. Dostel, Çev.). Maarif Basımevi.
- Patzelt, A., Kopp, G. H., Ndao, I., Kalbitzer, U., Zinner, D., & Fischer, J. (2014). Male tolerance and male-male bonds in a multilevel primate society. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 111(41), 14740-14745. <https://doi.org/10.1073/pnas.1405811111>
- Pisor, A. C., & Surbeck, M. (2019). The evolution of intergroup tolerance in nonhuman primates and humans. *Evolutionary Anthropology*, 28(4), 210-223. <https://doi.org/10.1002/evan.21793>
- Rokeach, M. (1954). The nature and meaning of dogmatism. *Psychological Review*, 61(3), 194-204. <https://doi.org/10.1037/h0060752>
- Sleijpen, S., Verkuyten, M., & Adelman, L. (2020). Accepting Muslim minority practices: A case of discriminatory or normative intolerance? *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 30(4), 405-418. <https://doi.org/10.1002/casp.2450>
- Smeekes, A., & Verkuyten, M. (2015). The presence of the past: Identity continuity and group dynamics. *European Review of Social Psychology*, 26(1), 162-202. <https://doi.org/10.1080/10463283.2015.1112653>
- Sniderman, P. M., Hagedoorn, L., & Prior, M. (2004). Predisposing factors and situational triggers: Exclusionary reactions to immigrant minorities. *American Political Science Review*, 98, 35-49. <https://doi.org/10.1017/S000305540400098X>
- Stangor, C., & Crandall, C. S. (2013). *Stereotyping and prejudice*. New York, NY: Psychology Press.

- Sweatt, J. D. (2009). *Mechanisms of memory* (2nd edition). London, UK: Academic Press.
- Van Schaik, C. P. (2003). Local traditions in orangutans and chimpanzees: Social learning and social tolerance. In D. M. Fragaszy ve S. Perry (Ed.), *The biology of traditions: Models and evidence* (pp. 297-328). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Van Schaik, C. P. (2016). *The primate origins of human nature*. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell.
- Velthuis, E., Verkuyten, M., & Smeekes, A. (2021). The different faces of social tolerance: Conceptualizing and measuring respect and coexistence tolerance. *Social Indicators Research*, 158(3), 1105-1125. <https://doi.org/10.1007/s11205-021-02724-5>
- Verkuyten, M., Yogeewaran, K., & Adelman, L. (2023). The social psychology of intergroup tolerance and intolerance. *European Review of Social Psychology*, 34(1), 1-43. <https://doi.org/10.1080/10463283.2022.2091326>
- Visalberghi, E., & Addessi, E. (2003). Food for thought: Social learning about food in feeding capuchin monkeys. In D. M. Fragaszy ve S. Perry (Ed.), *The biology of traditions: models and evidence* (pp. 187-212). Cambridge, UK: Cambridge University Press.